

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

**Avrupa Birliği İçindeki Derin Entegrasyon Kıstası
Çerçevesinde İslam Ülkeleri Arasındaki Entegrasyon
Hareketleri**

Yüksek Lisans Tezi

Muhammed Talha Gülaçar

Nisan 2025

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

**Avrupa Birliği İçindeki Derin Entegrasyon Kistası
Çerçevesinde İslam Ülkeleri Arasındaki Entegrasyon
Hareketleri**

Yüksek Lisans Tezi

Muhammed Talha Gülaçar

Danışman

Prof. Dr. Berdal Aral

Nisan 2025

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Muhammed Talha Gülaçar tarafından hazırlanan Avrupa Birliği İçindeki Derin Entegrasyon Kistası Çerçevesinde İslam Ülkeleri Arasındaki Entegrasyon Hareketleri " başlıklı bu Yüksek Lisans Tezi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı'nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Berdal Aral

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Dr. Öğr. Üyesi Yunus Çolak

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Oğuzhan Göksel

Marmara Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 21/ 05 / 2025

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin APA yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun dipnot kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Prof. Dr. Berdal Aral

Etik İlkelere Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Muhammed Talha Gülaçar

ÖZET

Avrupa Birliği İçindeki Derin Entegrasyon Kıstası erevesinde İslam Ülkeleri Arasındaki Entegrasyon Hareketleri

Gülaçar, Muhammed Talha

Yüksek Lisans Tezi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Berdal Aral

Nisan 2025

Bu tez, Avrupa Birliği içindeki derin entegrasyon kıstası çerçevesinde İslam ülkeleri arasındaki entegrasyon hareketlerini incelemektedir. Tarihsel süreçte, İslam dünyası çeşitli dönemlerde siyasi, ekonomik ve kültürel entegrasyon çabaları göstermiş olsa da bu girişimler sürdürülebilir bir birlik oluşturmamıştır. Dört Halife Dönemi, Emeviler, Abbasiler ve Osmanlı İmparatorluğu gibi tarihsel süreçlerde farklı entegrasyon modelleri geliştirilmiş, ancak mezhepsel ayrışmalar, dış müdahaleler ve ulusal çıkar çatışmaları nedeniyle bu modeller kalıcı olamamıştır. Modern dönemde Arap Birliği, İslam İşbirliği Teşkilatı, D-8, Körfez İşbirliği Konseyi ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı gibi örgütler kurulmuş, ancak bu yapılar Avrupa Birliği'ndeki gibi derin ve kurumsallaşmış bir entegrasyon sağlayamamıştır. İslam dünyasında entegrasyonun önündeki temel engeller; siyasi farklılıklar, ekonomik dengesizlikler, mezhepsel ayrışmalar, dış müdahaleler ve kurumsal yetersizlikler olarak öne çıkmaktadır. Tez, Avrupa Birliği'nin entegrasyon modelini örnek alarak, İslam ülkeleri için uygulanabilir politikalar sunmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, ortak ekonomik bölgelerin oluşturulması, mezhepsel ayrışmaların aşılması, hukuki reformların gerçekleştirilmesi ve askeri iş birliğinin artırılması gibi öneriler geliştirilmektedir. Sonuç olarak, İslam dünyasında entegrasyonun başarısı, ülkelerin ortak bir vizyon oluşturmaya ve ulusal çıkarları aşan kolektif politikalar üretmesine bağlıdır.

Anahtar Kelimeler: İslam Ülkeleri Entegrasyonu, Avrupa Birliği, Bölgesel Entegrasyon, İslam İşbirliği Teşkilatı, D-8 Ülkeleri

ABSTRACT

Integration Movements among Islamic Countries within the Framework of the Deep Integration Criterion within the European Union

Gülaçar, Muhammed Talha

Master's Thesis, Department of International Relations

Prof. Dr., Berdal Aral

April 2025

This thesis examines the integration movements among Islamic countries within the framework of the deep integration criterion within the European Union. Historically, the Islamic world has attempted to integrate politically, economically and culturally in various periods, but these attempts have failed to create a sustainable unity. Different integration models were developed in historical periods such as the Four Caliphs, the Umayyads, the Abbasids and the Ottoman Empire, but these models could not last due to sectarian divisions, foreign interventions and conflicts of national interests. In the modern period, organizations such as the Arab League, the Organization of Islamic Cooperation, the D-8, the Gulf Cooperation Council and the Economic Cooperation Organization have been established, but these structures have not achieved a deep and institutionalized integration like the European Union. The main obstacles to integration in the Islamic world are political differences, economic imbalances, sectarian divisions, external interventions and institutional inadequacies. This thesis aims to present applicable policies for Islamic countries by taking the European Union's integration model as an example. In this context, suggestions such as the creation of common economic zones, overcoming sectarian divisions, realizing legal reforms and increasing military cooperation are developed. In conclusion, the success of integration in the Islamic world depends on countries creating a common vision and collective policies that transcend national interests.

Keywords: Integration of Islamic Countries, European Union, Regional Integration, Organization of Islamic Cooperation, D-8 Countries

TEŞEKKÜR

Bu tez çalışmasını tamamlamamda emeği geçen ve bana her aşamada destek olan değerli insanlara en içten teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Öncelikle hayatımın her alanında maddi manevi desteklerini benden esirgemeyen sevgili anne babama ve aileme, hayatımı anlamlandıran, sevgisi ve desteğiyle bana güç veren kıymetli eşime, bu tez çalışmasının her aşamasında akademik rehberliği, değerli katkıları ve yönlendirmeleriyle bana yol gösteren, ilmi birikimiyle tezimin şekillenmesinde büyük pay sahibi olan tez danışmanım saygıdeğer Prof. Dr. Berdal Aral hocama ve son olarak İslam dünyasının birlik ve beraberliğine yönelik fikirlerimi, bu konuda hassasiyet kazanmama vesile olan, fikirleri ve eserleriyle bana ışık tutan, İslam dünyasında entegrasyon ve bağımsızlık mücadelesine adanmış hayatıyla sadece akademik değil, aynı zamanda manevi bir rehber olan Prof. Dr. Necmettin Erbakan hocama şükranlarımı sunuyorum.

Bu süreçte doğrudan ya da dolaylı olarak bana destek olan, düşünceleriyle katkıda bulunan, sabırla yanımda olan herkese teşekkür ederim. Çalışmamın, İslam dünyasındaki entegrasyon konusuna katkı sağlamasını ve bu alandaki akademik tartışmalara değerli bir perspektif sunmasını temenni ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
TEŞEKKÜR	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR	viii
1.GİRİŞ	1
2.Avrupa Birliği Örneğinde Avrupa’da Bütünleşme Süreçleri.....	4
2.1.Avrupa Birliği’nin Kurumsal Yapısı: Entegrasyonu Sağlayan Mekanizmalar ve İşleyişi	7
3.İSLAM ÜLKELERİ ARASINDAKİ ENTEGRASYON KAVRAMININ KÖKENLERİ VE TARİHSEL GELİŞİMİ	13
3.1. Tarihsel Süreçte İslam Ülkeleri Arasındaki Entegrasyon Çabaları	16
3.1.1. Medine Sözleşmesi ve İlk Entegrasyon Modeli	16
3.1.2. Dört Halife Döneminde Siyasi ve Dini Birlik	21
3.1.3. Emeviler ve Abbasiler Döneminde Entegrasyon Çabaları	24
3.1.4. Selahaddin Eyyubi ve İslam Dünyasında Birlik Çabaları	27
3.1.5. Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Entegrasyon Çabaları.....	30
3.1.6. II. Abdülhamid Döneminde Panislamizm Politikaları.....	33
3.1.7. Millî Görüş Hareketi ve Necmettin Erbakan’ın Entegrasyon Çabaları	35
3.1.8. Müslüman Kardeşler Hareketi (İhvan-ı Müslimin)	38
3.1.9. Cemaat-i İslami ve Pakistan’daki Entegrasyon Girişimleri.....	42
3.1.10. İran İslam Devrimi ve Bölgesel Entegrasyon Çabaları	44
3.2. Geçmişteki Başarılar ve Başarısızlıklar	46
4.İSLAM ÜLKELERİ ARASINDAKİ ENTEGRASYON YOLUNDA BAŞLICA ENGELLEYİCİ UNSURLAR	51
4.1.1. Siyasi Engeller	52

4.1.2. Ekonomik Engeller	55
4.1.3. Mezhepsel ve Dini Engeller.....	58
4.1.4. Kültürel ve Etnik Engeller	61
4.1.5. Dış Müdahaleler ve Küresel Politikalar.....	64
4.1.6. Hukuki ve Kurumsal Engeller	70
5. İslam Ülkeleri Arasındaki Entegrasyonun Öncülü Niteliğindeki Müslümanlar-Arası Örgütler	74
5.1. Arap Birliği	75
5.2. İslam İşbirliği Teşkilatı.....	79
5.1.1. İslam Kalkınma Bankası.....	83
5.3. Körfez İşbirliği Konseyi	87
5.4. Ekonomik İşbirliği Teşkilatı	90
5.5. Gelişen Sekiz Ülke (D-8).....	93
5.6. İslam Askeri Koalisyonu	97
6.Sonuç.....	100
Kaynakça	104

KISALTMALAR

AAD: Avrupa Adalet Divanı

AB: Avrupa Birliği

COMCEC: Ekonomik İş Birliği ve Ticaret Komitesi

D-8: Developing 8 / Gelişen 8 Ülke

ECO: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı

ECB: Avrupa Merkez Bankası

EIB: Avrupa Yatırım Bankası

EİT: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı

FKÖ: Filistin Kurtuluş Örgütü

GCC: Körfez İşbirliği Konseyi

IMF: Uluslararası Para Fonu

İİT: İslam İşbirliği Teşkilatı

İKB: İslam Kalkınma Bankası

İKO: İslam Konferansı Örgütü

ICYF: İslam İşbirliği Gençlik Forumu

IRCICA: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi

ISESCO: İslam Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı

NATO: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü

OPEC: Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü

ODGP: Ortak Dış ve Güvenlik Politikası

RCD: Bölgesel Kalkınma İçin İşbirliği

SESRIC: İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi

SMIIC: İslam Ülkeleri Standartlar ve Metroloji Enstitüsü

1. BÖLÜM: GİRİŞ

Avrupa Birliği (AB), derin entegrasyon modelleriyle dünya genelinde ekonomik, siyasi ve sosyal birlikteliklere örnek teşkil eden önemli bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yapı, çeşitli ülkelerin bir araya gelerek ortak çıkarlarını koruma, geliştirme ve bölgesel istikrarı sağlama konusundaki başarılı çalışmalarına ışık tutmaktadır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında parçalanmış bir kıtada, barışı kalıcı kılmak, ekonomik dayanışmayı artırmak ve ulus-üstü bir yapı inşa etmek adına atılan adımlar, dünya genelinde bölgesel entegrasyon çabalarına ilham kaynağı olmuştur. Bu bağlamda AB, yalnızca bir ekonomik birlik değil, aynı zamanda ortak değerler, ortak dış politika, ortak hukuk ve kurumsal işleyişe dayalı bir model olarak küresel düzeyde örnek bir bütünleşme pratiğini temsil etmektedir. Bu çerçevede, Avrupa Birliği sadece bir ekonomik entegrasyon modeli değil, aynı zamanda kültürel, siyasi ve toplumsal yönlerinin de başarıyla örgütlenebildiği ‘Avrupalılık’ kimliği etrafında şekillenen ortak bir değerler sistemi ve siyasi aidiyet örneğidir. Demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve laiklik gibi temel ilkeler, bu entegrasyonu besleyen normatif zemini oluşturmuştur. Ortak para birimi, Avrupa Parlamentosu gibi kurumsal yapılar, sınırların kaldırılması gibi uygulamalar, entegrasyonun yüzeysel değil, yapısal boyutta da kurumsallaştığını kanıtlamaktadır. Bu tür bir modelin İslam ülkelerine adapte edilmesi ise, tarihsel bağlar, dini ortaklık ve kültürel yakınlık gibi avantajlara rağmen henüz sistematik ve sürdürülebilir bir zemine oturtulamamıştır. Bu tez, AB'nin derin entegrasyon kıstaslarından ilham alarak İslam dünyasında birliğin sağlanması ve bu bağlamda uluslararası ilişkilerde İslam ülkeleri arasındaki entegrasyonun rolünü derinlemesine incelemektir. Mevcut literatürde, Avrupa Birliği'nin entegrasyon modeli üzerine geniş kapsamlı çalışmalar bulunmakla birlikte, bu modelin İslam dünyası açısından ne denli uygulanabilir olduğu sorusu, derinlemesine incelenmemiştir. Çoğu çalışma, ya sadece Avrupa deneyimini incelemekte ya da İslam dünyasındaki işbirliği girişimlerini yüzeysel biçimde ele almaktadır. Bu durum, Avrupa Birliği kıstaslarının, farklı siyasal ve kültürel bağlama sahip olan İslam ülkeleri için ne derece örnek teşkil edebileceği sorusunun cevapsız kalmasına neden olmaktadır. İşte bu çalışma, bu teorik boşluğu doldurarak, AB'nin normatif ve yapısal entegrasyon süreçlerinin İslam coğrafyasına nasıl uyarlanabileceğine ilişkin yeni bir bakış açısı sunmayı hedeflemektedir. Tez kapsamında meseleye yaklaşımımız, sadece kurumsal yapıları değerlendirmekle sınırlı kalmayıp, entegrasyonun arkasındaki tarihsel bilinç, siyasal

irade, toplumsal aidiyet duygusu ve kültürel ortaklıklar gibi yumuşak güç unsurlarını da kapsamaktadır. Bu yönüyle tez, mevcut kuramsal yaklaşımlardan ayrılarak, entegrasyonun ideolojik ve tarihsel boyutlarını da dikkate alan çok katmanlı bir analiz önermektedir. Entegrasyonu yalnızca ekonomik göstergelerle sınırlamak, özellikle İslam ülkeleri gibi dinî ve kültürel birlikteliklerin daha belirleyici olduğu toplumlarda yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle çalışma, farklı entegrasyon paradigmalarının karşılaştırılması açısından disiplinlerarası bir yaklaşım benimsemektedir.

İslam ülkeleri gerek tarihsel gerek coğrafi gerekse sosyo-kültürel bağlantılar nedeniyle önemli bir potansiyele sahiptir. Ancak bu potansiyelin, mevcut dünya düzeninde etkili bir bölgesel yapıya dönüşebilmesi için sistematik bir şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir. Tezin temel amacı, İslam Birliği'ni tarihsel bağlamda ele alarak, İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT), Arap Birliği ve Gelişen 8 ülke (D-8) gibi mevcut yapıları detaylı bir şekilde analiz etmektedir. Bu teşkilatların kuruluş amaçları, işleyişleri ve İslam ülkeleri arasındaki entegrasyon hedefine ne ölçüde katkı sağladıkları bu çalışmamızda araştırılacaktır. Bu tezimizde İslam ülkeleri arasındaki entegrasyonun tarihsel gelişimi, mevcut kurumsal yapıları ve bu yapılar arasındaki ilişkiler ele alınacaktır. Tarihsel analiz ile İslam ülkeleri arasındaki entegrasyonun gelişim süreci incelenecek, karşılaştırmalı analizle ise İslam dünyasındaki birlik arayışları ile diğer uluslararası birlikler arasındaki benzerlikler ve farklılıklar değerlendirilecektir.

Çalışmada yanıt aranan temel sorular şunlardır: Avrupa Birliği'nin derin entegrasyon modeli, İslam ülkeleri için nasıl bir örnek teşkil etmektedir? İslam İşbirliği Teşkilatı, Arap Birliği ve D-8 gibi yapılar, bu modeli uygulama noktasında ne ölçüde başarılı olmuşlardır? İslam ülkeleri arasında entegrasyonu engelleyen başlıca yapısal, siyasi ve dışsal faktörler nelerdir? Ortak bir İslam pazarı veya siyasi blok oluşturmak mümkün müdür ve bu hedef ne kadar gerçekçidir? Ayrıca, bu hedefe ulaşılabilmesi için hangi kurumsal ve siyasi dönüşümlere ihtiyaç vardır? Bu sorular, hem teorik tartışmalar hem de pratik örnekler ışığında derinlemesine incelenecektir.

Sonuç olarak bu tez, öncelikli olarak AB'nin derin entegrasyon kıstaslarını ele alıp, bu kıstasların İslam ülkelerine uygulanabilirliğini incelemektedir. Avrupa'daki entegrasyon sürecinin tarihsel gelişimini, İslam ülkelerindeki entegrasyon hareketleriyle karşılaştırarak benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışma, ekonomik birlikler, siyasi ortaklıklar ve sosyo-kültürel dayanışma alanlarında yapılabilecek potansiyel iş birliklerini incelemektedir.

2. BÖLÜM: AVRUPA BİRLİĞİ ÖRNEKLİĞİNDE AVRUPA'DA BÜTÜNLEŞME SÜREÇLERİ

Avrupa Birliği, tarihsel olarak uluslararası entegrasyonun en başarılı örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından kıtanın yaşadığı yıkım, ekonomik ve siyasi iş birliğini zorunlu hale getirmiş ve Avrupa ülkeleri arasındaki rekabetin yerini aşamalı olarak entegrasyon süreci almıştır. AB'nin oluşumu, savaş sonrası istikrarın sağlanması, ekonomik kalkınmanın hızlandırılması ve kıta genelinde barışın korunması gibi temel hedefler üzerine inşa edilmiştir. Avrupa'nın bütünleşme süreci, aşamalı olarak gelişmiş ve zamanla ekonomik, siyasi ve hukuki entegrasyonu derinleştiren kurumsal yapılar oluşturulmuştur. Bu süreç, İslam ülkeleri arasındaki entegrasyon çabalarıyla kıyaslandığında, siyasi irade, ekonomik dayanışma ve kurumsal mekanizmalar açısından önemli dersler sunmaktadır.¹

Avrupa Birliği'nin ortaya çıkışı, yalnızca savaş sonrası ekonomik ve siyasi gerekliliklerden doğan bir entegrasyon süreci olarak değerlendirilemez. Avrupa'daki birleşme çabaları, kökleri Orta Çağ'a kadar uzanan bir tarihi sürecin ürünüdür. Avrupa kıtası, tarih boyunca büyük savaşlar, bölgesel çatışmalar ve güç mücadeleleri yaşamış, ancak aynı zamanda bütünleşmeye yönelik çeşitli girişimlerde de bulunmuştur. 20. yüzyılın ilk yarısında yaşanan iki büyük dünya savaşı, kıtanın siyasi ve ekonomik dengelerini altüst etmiş, barış ve istikrarın sağlanması için yeni bir modelin geliştirilmesini zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda, Avrupa Birliği'nin kuruluş sürecini anlamak için, kıtanın savaş öncesi durumunu, entegrasyon çabalarını ve savaş sonrası gelişen koşulları bütüncül bir şekilde ele almak gerekmektedir. Avrupa'nın siyasi ve ekonomik yapısı da tarih boyunca büyük dönüşümler yaşamıştır. Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle birlikte Avrupa kıtası, feodal beyliklere bölünmüş ve uzun bir süre boyunca siyasi parçalanmışlık içinde kalmıştır.² Modern ulus devletlerin ortaya çıkışı ve Avrupa'nın sanayileşme sürecine girmesiyle birlikte, ekonomik rekabet ve

¹ Laurent Warloutet, "Dépasser La Crise De L'histoire De L'intégration Européenne", *Politique Européenne*, 2014, 98-122, s.112.

² Ali Akkaya, "Roma İmparatorluğu'nun Yıkılışının Ardından Batı Avrupa'da feodalitenin Kuruluşu ve Feodal Yönetimden Mutlak Monarşiye Geçişin Fikri ve Ekonomik Temelleri", *Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2019, 108-129, s. 110.

askeri çatışmalar kıtada belirleyici faktörler haline gelmiştir. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Avrupa devletleri arasında sömürgecilik yarışının hızlanması ve sanayi devriminin yarattığı ekonomik rekabet, Birinci Dünya Savaşı'nın temel nedenlerinden biri olmuştur.³ 1914-1918 yılları arasında yaşanan bu savaş, Avrupa'nın ekonomik ve sosyal yapısını derinden sarsmış ve kıtanın barışçıl bir entegrasyona yönelmesini sağlayacak bir ortam yaratamamıştır. Versay Antlaşması gibi savaş sonrası düzenlemeler, Almanya gibi büyük güçleri ekonomik ve siyasi açıdan zayıflatmış, bu durum kıtada yeni bir çatışma sürecinin başlamasına neden olmuştur.⁴

İkinci Dünya Savaşı, Avrupa'nın savaşlar yoluyla istikrar sağlayamayacağını ve kıta genelinde barış ve refahı güvence altına alacak yeni bir sistemin inşa edilmesi gerektiğini göstermiştir. 1939-1945 yılları arasında milyonlarca insanın hayatını kaybettiği bu savaşın ardından, Avrupa'nın ekonomik ve fiziksel altyapısı büyük ölçüde tahrip olmuştur. Savaş sonrası dönemde, Avrupa devletleri, kıtadaki askeri rekabetin ve ekonomik krizlerin önüne geçmek için uluslararası iş birliği mekanizmaları geliştirmeye yönelmiştir. Almanya ve Fransa gibi büyük güçler arasındaki tarihsel rekabetin sona erdirilmesi, Avrupa'da kalıcı bir barışın sağlanabilmesi açısından kritik bir adım olarak görülmüştür. Bu doğrultuda, Avrupa kıtasında entegrasyonu sağlayacak ilk resmi adım, 1951 yılında Fransa, Almanya, İtalya, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg'un katılımıyla kurulan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu olmuştur. Bu topluluk, sanayinin temel hammaddeleri olan kömür ve çeliğin ortak bir otorite tarafından denetlenmesini sağlamış ve böylece savaş riskini azaltmayı amaçlamıştır.⁵ Avrupa'daki entegrasyon süreci, ekonomik iş birliğinden siyasi ve hukuki bütünleşmeye doğru evrimleşen çok aşamalı bir sürecin sonucunda şekillenmiştir. 1957 yılında imzalanan Roma Antlaşması ile Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu kurulmuş, bu süreç Avrupa'da

³ Bilal Karabulut, "Birinci Dünya Savaşı ve Uluslararası İlişkilerde İdealizmin Yükselişi", *Akademik Bakış Dergisi*, 2014, 57-72, s.59.

⁴ Tahir Kodan, "Almanya'nın Ortadoğu'ya Yönelik Nüfuz ve Kültür Politikaları: 1934-45 Dönemine İlişkin Bir Değerlendirme", *Ortadoğu Etütleri Dergisi*, 2023, 117-145, s.124.

⁵ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, "Avrupa Birliği'nin Tarihçesi" [15. 11.2022]

ekonomik bütünleşmenin kurumsal bir çerçevede ilerlemesini sağlamıştır.⁶ Avrupa Ekonomik Topluluğu, üye devletler arasında gümrük birliğini teşvik etmiş ve serbest ticaretin önündeki engelleri kaldırmıştır. 1973 yılında İngiltere, İrlanda ve Danimarka'nın topluluğa katılmasıyla genişleme süreci başlamış ve Avrupa bütünleşmesi derinleşmeye devam etmiştir.⁷ 1980'lerin sonlarına gelindiğinde, Avrupa kıtasında ortak bir pazar oluşturulması hedefine tam olarak ulaşma noktasında istek devam etmiş ve 1986'da imzalanan Tek Avrupa Senedi ile üye ülkeler arasındaki ekonomik sınırların bütünüyle kaldırılması kararlaştırılmıştır.⁸ Bu süreç, Avrupa Birliği'nin kurumsal olarak şekillenmesine giden yolu açmış ve 1992 yılında imzalanan Maastricht Antlaşması⁹ ile Avrupa Birliği resmen kurulmuştur.¹⁰

Avrupa Birliği'nin kurulmasıyla birlikte, ekonomik iş birliği siyasi ve hukuki entegrasyona dönüşmüş, üye devletler arasında ortak bir para birimi ve ortak bir dış politika mekanizması oluşturulmuştur.¹¹ 1999 yılında Euro'nun resmi olarak Avrupa Birliği üyesi ülkelerde ortak para birimi olarak kabul edilmesi, Avrupa'da ekonomik entegrasyonun en önemli adımlarından biri olmuş ve üye devletler arasındaki ticari ve finansal ilişkilerin derinleşmesini sağlamıştır. Avrupa Birliği'nin genişleme süreci, 2004 yılında Orta ve Doğu Avrupa'daki ülkelerin katılımıyla hız kazanmış, böylece Avrupa kıtasında daha kapsayıcı bir entegrasyon modeli inşa edilmiştir. AB, sadece ekonomik iş birliği üzerinden değil, 'Avrupalılık' adı verilen bir ortak kimlik ve değerler sistemi üzerinden de entegrasyonu derinleştirmiştir. Bu kimlik, farklı ulusların birlikte yaşama kültürü geliştirmesi ve ortak geleceğe dair bir bilinç oluşturması açısından belirleyici bir

⁶ Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu Kuruluş Antlaşması, Roma, 25 Mart 1957; Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu'nu Kuruluş Antlaşması (EURATOM Antlaşması), Roma, 25 Mart 1957.

⁷ A.g.e.

⁸ Christophe Assens; Philippe Accard, "La Construction D'un Réseau: L'union Européenne, *Gestion Et Management Publics*", 2007, 1-10, s.4.

⁹ Avrupa Birliği, Avrupa Birliği Antlaşması (Maastricht Antlaşması), *Official Journal of the European Communities*, C191, 29 Temmuz 1992.

¹⁰ A.g.m, s.8.

¹¹ A.g.m, s.8.

rol oynamıştır.¹² Ancak, 2008 yılında patlak veren küresel ekonomik krizi, AB içinde ekonomik dayanışmanın ne derece güçlü olduğunu sınamış, özellikle güney Avrupa ülkelerinde borç krizleri yaşanmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, 2015 yılında yaşanan göç krizi, Avrupa Birliği'nin ortak bir göç politikası geliştirme konusundaki eksikliklerini gözler önüne sermiştir. 2020 yılında İngiltere'nin Avrupa Birliği'nden ayrılması (Brexit), birliğin geleceği konusunda önemli tartışmalara yol açmış, ancak AB'nin kurumsal yapısının güçlü olması nedeniyle birliğin devamlılığı korunmuştur.¹³ Avrupa Birliği'nin günümüzdeki yapısı, ekonomik ve siyasi bütünleşmeyi bir arada yürüten çok katmanlı bir sistem olarak şekillenmiştir. AB, üye devletler arasında ortak ticaret politikaları yürütmekte, Avrupa Merkez Bankası aracılığıyla para politikalarını koordine etmekte ve Avrupa Adalet Divanı ile hukuki bütünleşmeyi sağlamaktadır. Ancak, Avrupa Birliği hala çeşitli zorluklarla karşı karşıyadır. Brexit süreci, Avrupa kıtasında entegrasyon karşıtı hareketlerin de güçlenebileceğini göstermiş, aynı zamanda AB'nin demokratik meşruiyetinin ve karar alma mekanizmalarının etkinliğinin sorgulanmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, Rusya-Ukrayna savaşı gibi küresel krizler, Avrupa'nın ortak bir dış politika geliştirme konusundaki eksikliklerini de ortaya koymuştur.

2.1. Avrupa Birliği'nin Kurumsal Yapısı: Entegrasyonu Sağlayan Mekanizmalar ve İşleyişi

Avrupa Birliği, tarihsel süreç içinde ekonomik ve siyasi bütünleşmeyi derinleştiren bir yapı olarak şekillenmiş ve zamanla karmaşık bir kurumsal çerçeveye kavuşmuştur. AB'nin kurumsal yapısı, üye devletlerin ulusal egemenliklerini tamamen ortadan kaldırmadan iş birliğini artırmalarını sağlayan çok katmanlı bir yönetim modeli üzerine inşa edilmiştir. Bu yapı, ortak politikaların oluşturulması, uygulanması ve denetlenmesi açısından bir dizi kurum tarafından yönetilmektedir. Avrupa Birliği'nin kurumsal yapısı, karar alma mekanizmalarının işleyişini belirleyen temel organlar, hukuki çerçeve ve demokratik temsil mekanizmalarından oluşmaktadır.

¹² Defne Günay, "Avrupalılık Kimliği Ve Barış Projesi Miti", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 18(2), 2019, 469-492, s.473.

¹³ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, "Avrupa Birliği'nin Tarihçesi", [15.11.2022]

AB'nin temel kurumlarından biri olan Zirve Konseyi (European Council), üye devletlerin hükümet veya devlet başkanlarından oluşan ve birliğin genel yönünü belirleyen en üst düzey siyasi organdır. Avrupa Zirve Konseyi, AB politikalarının ana çerçevesini çizer, ancak doğrudan yasama yetkisine sahip değildir. Üye ülkelerin liderleri, birlik içindeki ana stratejik konuları görüşmek, genişleme politikalarını belirlemek ve uluslararası ilişkilerde ortak bir duruş sergilemek amacıyla belirli aralarla toplanır. Avrupa Konseyi'nin aldığı kararlar, genellikle AB'nin uzun vadeli hedeflerini şekillendirir ve kurumlar arası koordinasyonu sağlar.¹⁴

AB'nin teknik anlamda yürütme organı olan Avrupa Komisyonu, birliğin günlük işleyişinden ve politika uygulamalarından sorumlu olan en önemli kurumlardan biridir. Komisyon, her üye devletten bir temsilcinin yer aldığı bir yapı olup, AB yasalarını tasarlama, uygulanmasını denetleme ve birlik içindeki rekabet politikalarını yönetme yetkisine sahiptir.¹⁵ Komisyon üyeleri, kendi ülkelerini değil, AB'nin genel çıkarlarını temsil etmekle yükümlüdürler.¹⁶ Komisyon ayrıca, üye devletlerin bütçe ve mali politikalarının birlik hedefleriyle uyumlu olup olmadığını denetleyen bir mekanizma olarak işlev görür. Avrupa Birliği bütçesi, Komisyon'un önerileri doğrultusunda oluşturulmakta ve Avrupa Parlamentosu ile Konsey tarafından onaylanmaktadır.¹⁷ AB'nin bir diğer önemli kurumu olan Avrupa Birliği Konseyi (Bakanlar Konseyi), üye devletlerin hükümet temsilcilerinden oluşur ve yasama sürecinde Parlamento ile birlikte hareket eder. Konsey, belirli politika alanlarına göre toplanan bakanlar düzeyinde organize edilir ve üye ülkeler arasında koordinasyonu sağlayarak politika kararlarını uygular. Özellikle dış politika, güvenlik ve ekonomik konular gibi hassas alanlarda AB politikalarının belirlenmesinde kilit bir rol oynar.¹⁸ Avrupa Birliği Konseyi, karar alma süreçlerinde çeşitli oylama mekanizmaları kullanmakta olup, bu mekanizmalar kararın

¹⁴ Ritleng Dominique, “L’Union Européenne: Un Système Démocratique, Un Vide Politique”, *Conseil Constitutionnel*, 2019, 1-10, s.5.

¹⁵ Bahadır Bumin Özarlan, “Avrupa Birliği Komisyonu”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2005, 229-249, s.233.

¹⁶ *A.g.m.*, s.234.

¹⁷ *A.g.m.*, s.242.

¹⁸ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, “Avrupa Birliği Konseyi” [27.02.2025]

içeriğine ve siyasi önemine göre değişiklik göstermektedir. Konsey'in en yaygın karar alma yöntemi, nitelikli çoğunluk oylamasıdır (Qualified Majority Voting - QMV). Lizbon Antlaşması ile belirlenen bu usule göre bir kararın kabul edilmesi için, üye devletlerin en az %55'inin (27 üyeden en az 15 ülkenin) olumlu oy vermesi ve bu ülkelerin Avrupa Birliği toplam nüfusunun en az %65'ini temsil etmesi gerekmektedir. Bu sistem, "çifte çoğunluk" (double majority) ilkesine dayanmaktadır ve hem üye devletlerin sayısal çoğunluğunu hem de temsil edilen nüfus büyüklüğünü dikkate almaktadır. Bununla birlikte, dış politika, savunma, vergi ve üye devletlerin temel ulusal çıkarlarını etkileyebilecek başka hassas alanlarda ise oybirliği esas alınmaktadır. Oybirliği gerektiren durumlarda, herhangi bir üye devletin itirazı kararı geçersiz kılmakta ve alınacak kararın uygulanmasına engel olabilmektedir. Bu durum, özellikle Avrupa Birliği'nin ortak dış politika ve güvenlik politikası gibi alanlarda karar alma süreçlerini yavaşlatmakta ve zaman zaman birlik içindeki uyumu zorlaştırmaktadır. Bunların dışında, daha çok idari konular ve işleyişe dair teknik meselelerde ise basit çoğunluk yöntemi kullanılmaktadır. Basit çoğunluk usulünde, üye devletlerin yarısından fazlasının olumlu oy kullanması yeterli görülmektedir. Özellikle Konsey'in kendi iç düzenlemeleri ve prosedürel kararları bu yöntemle alınmaktadır. Sonuç olarak Avrupa Birliği Konseyi, karar alma süreçlerinde nitelikli çoğunluk, oybirliği ve basit çoğunluk olmak üzere üç temel oylama yöntemini kullanmakta olup, bu yöntemler, Avrupa Birliği'nin farklı alanlardaki karar alma esnekliğini ve siyasi uyum arayışını yansıtmaktadır. Bu esnek yapının, Birlik içindeki derin entegrasyon sürecinin sürdürülebilirliğine önemli katkılar sağladığı söylenebilir.¹⁹

Avrupa Birliği'nin hukuki ve yargı alanındaki en önemli kurumu ise Avrupa Adalet Divanı'dır (AAD). Lüksemburg merkezli bu mahkeme, AB yasalarının üye devletler tarafından doğru bir şekilde uygulanmasını denetler ve birlik içindeki hukuki anlaşmazlıkları çözüme kavuşturur. Avrupa Adalet Divanı, AB hukukunun üye devletlerin ulusal yasalarına üstün olduğunu belirten içtihatlarıyla birlik içindeki hukuki bütünleşmenin sağlanmasında kritik bir rol oynamaktadır. Özellikle, üye devletlerin AB

¹⁹ Council of the European Union [18.04.2025]

mevzuatına uygun davranmalarını sağlamak ve ihlallerin önüne geçmek için Avrupa Komisyonu tarafından açılan davalara bakmaktadır.²⁰

Ekonomik entegrasyonun sağlanması açısından AB'nin en önemli kurumlarından biri Avrupa Merkez Bankası (ECB)'dir. ECB, Euro Bölgesi ülkelerinin para politikasını belirleyen ve enflasyon kontrolü sağlayarak ekonomik istikrarı korumaya çalışan bir kurumdur. Frankfurt merkezli bu banka, bağımsız bir yapı olarak faaliyet gösterir ve fiyat istikrarını sağlama misyonunu üstlenir. Avrupa Para Birliği'nin temel taşlarından biri olan ECB, Euro'yu kullanan ülkelerin ekonomik politikalarını koordine eder ve ortak para politikalarının uygulanmasını sağlar.²¹

AB'nin bölgesel kalkınmayı teşvik etmek ve ekonomik dengesizlikleri gidermek amacıyla oluşturduğu kurumsal mekanizmalardan biri Avrupa Yatırım Bankası (EIB)'dir. EIB, AB genelinde altyapı projeleri, enerji yatırımları ve inovasyon projelerini finanse ederek ekonomik büyümeyi destekler. Üye devletler arasındaki kalkınma farklarını azaltmak için düşük faizli krediler sunar ve özel sektör yatırımlarını teşvik eden projeleri destekler.²² AB'nin dış politika ve güvenlik alanındaki işleyişi ise Ortak Dış ve Güvenlik Politikası (ODGP) çerçevesinde yürütülmektedir. AB'nin bu alandaki kurumsal temsilcisi, AB Dış İlişkiler ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi olup, birliğin dış ilişkilerinde koordinasyonu sağlar ve küresel diplomasi alanında AB adına hareket eder. Ancak, AB'nin güvenlik politikaları, üye devletler arasındaki farklı dış politika yaklaşımları nedeniyle zaman zaman kısıtlı etkiye sahip olmuştur.²³

AB'nin kurumsal yapısı, ekonomik, siyasi ve hukuki entegrasyonun derinleştirilmesine yönelik bir sistematik yapı üzerine inşa edilmiştir. Ancak bu yapının işleyişi, üye devletler arasında zaman zaman anlaşmazlıklara yol açmakta ve AB içinde reform tartışmalarına neden olmaktadır. Özellikle Brexit süreci, AB'nin kurumsal yapısının karşılaştığı en büyük sınavlardan biri olmuştur. Birlik içindeki karar alma

²⁰ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, “Avrupa Birliği Konseyi” [27.02.2025]

²¹ A.g.e.

²² T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, “Avrupa Yatırım Bankası”, [27.02.2025]

²³ Haydar Efe, “Avrupa Birliği'nin Ortak Dış ve Güvenlik Politikası”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2008, 66-78, s.72.

süreçlerinin yavaş işleyişi ve üye devletler arasındaki çıkar çatışmaları, AB'nin gelecekte nasıl bir yön izleyeceği konusunda önemli tartışmalara neden olmaktadır.

Avrupa Birliği'nin entegrasyon süreci, İslam dünyası açısından da önemli dersler içermektedir. Avrupa'daki entegrasyon sürecinin başarısı, siyasi istikrar, ekonomik dayanışma ve kurumsal mekanizmalar sayesinde mümkün olmuştur. Ancak, İslam ülkelerinin yaşadığı tarihsel süreçler, siyasi dinamikler ve bölgesel farklılıklar göz önüne alındığında, Avrupa modeli ile İslam dünyasındaki entegrasyon girişimlerinin birebir örtüşmediği açıktır. Bu nedenle, Avrupa Birliği'nin kuruluş süreci, İslam ülkelerinin entegrasyon arayışlarında bir referans noktası olabilir. Ne var ki bu sürecin doğrudan kopyalanması yerine, İslam dünyasının özgün yapısına uygun bir model geliştirilmesi gerekmektedir. Avrupa Birliği'nin başarısı, sadece ekonomik iş birlikleri ile değil, aynı zamanda hukuki ve kurumsal reformlarla da desteklenmiş, entegrasyon süreci sürekli olarak geliştirilmiştir. Bu bağlamda, İslam dünyasının başarılı bir entegrasyon modeli oluşturabilmesi için Avrupa Birliği'nin deneyimlerinden ders çıkarması ve kendi tarihi, siyasi ve ekonomik dinamiklerine uygun çözümler üretmesi gerekmektedir.

3. BÖLÜM: İSLAM ÜLKELERİ ARASINDAKİ ENTEGRASYON KAVRAMININ KÖKENLERİ VE TARİHSEL GELİŞİMİ

İslam ülkeleri arasındaki entegrasyon fikri, tarihsel, dini ve siyasi bağlamda köklü bir geçmişe sahiptir. Bu fikir, İslam'ın evrensel değerleriyle şekillenmiş ve Müslüman toplumlar arasındaki dayanışma ve birliği teşvik eden temel öğelerden biri olarak ortaya çıkmıştır. İslam ülkeleri arasında entegrasyon düşüncesi hem iç dinamikler hem de dış etkenlerin etkisiyle zaman içinde farklı biçimlerde ve boyutlarda şekillenmiştir. Entegrasyon fikrinin oluşumunda en önemli referans, İslam'ın temel öğretisinde yer alan "ümme" kavramıdır. Ümme, coğrafi, etnik veya dilsel farklılıkları aşarak tüm Müslümanları bir arada tutmayı amaçlayan bir birlik anlayışını ifade eder.²⁴ Kur'an-ı Kerim, Müslümanlar arasında dayanışmayı ve iş birliğini teşvik eden pek çok ayet içerir. Örneğin, Al-i İmran Suresi'nde yer alan "Hepiniz Allah'ın ipine sımsıkı sarılın ve ayrılmayın" (3:103) ayeti, Müslümanlar arasındaki birliği teşvik eden temel dini referanslardan biridir. Benzer şekilde, Hz. Muhammed'in (sav) "Müslümanlar bir beden gibidir, bir organ acı çekerse tüm vücut acı çeker"²⁵ hadis-i şerifi, Müslümanlar arasındaki dayanışmanın önemine vurgu yapmaktadır.

Entegrasyon fikrinin kökenleri, İslam'ın ilk yıllarına kadar uzanır. Mekke devletinin Müslümanlara olan baskıları artınca ve Medine'de de Müslümanların sayısı çoğalmaya başlayınca, Hazreti peygamber (sas), Mekkeli Müslümanların Medine'ye hicret etmelerini emretti. Hicretin hemen ardından Hz. Muhammed üç önemli yapıyı inşa ettirdi. Bu yapılardan ilki hem İslam devletinin yönetim merkezi hem de Müslümanların toplanma ve ibadet yeri olan mescitti. Mescidin hemen yanına ise bir eğitim merkezi inşa edilmişti. Üçüncü önemli yapı ise ilk İslam pazarı olan Medine İslam Pazarıydı.²⁶ Söz konusu pazarın kurulmasının ardından imzalanan Medine Sözleşmesi ise farklı kabileleri ve inanç gruplarını tek bir siyasi yapı altında birleştiren önemli bir örnek olarak kabul

²⁴ Ahmet Öz, "Kur'an'da İslam Ümmeti", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2019, 545-564, s.546.

²⁵ Nakil; Numan B. Beşer, Buhârî, Edeb, 27; Müslim, Birr, 66

²⁶ M. Emin Yıldırım, "Siyer-İ Nebi", <https://siyerinebi.com/tr/muhammed-emin-yildirim/medine-islam>

edilebilir. Bu, İslam'ın, farklılıkları bir arada yaşatma ve birleştirme yeteneğini göstermiştir.²⁷ Ayrıca, "ümme" kavramı, Müslümanlar arasında dini, sosyal ve ekonomik birlik anlayışının temelini oluşturmuştur. Ümme anlayışı, ulus-devlet sınırlarının ötesinde bir dayanışma çağrısını temsil etmektedir ve bu çağrı, İslam dünyasındaki entegrasyon çabalarının teorik temelini oluşturmaktadır.²⁸

İslam dünyasında entegrasyon çabaları tarih boyunca farklı dönemlerde çeşitli şekillerde ortaya çıkmıştır. İlk dört halife döneminde İslam devleti, geniş bir coğrafyada siyasi birliği sağlamayı başarmış ve farklı etnik gruplar arasında bir uyum oluşturmuştur. Emevîler ve Abbasiler döneminde ise bu birlik daha geniş bir alana yayılmış, ticaret, kültürel etkileşim ve bilimsel ilerlemelerle güçlendirilmiştir. Ancak bu dönemde birden fazla halifenin ortaya çıkması beraberinde hilafet sorununu da getirmiştir.²⁹

Orta Çağ'da³⁰ İslam dünyası, farklı siyasal yapılar altında bir bölünme yaşasa da kültürel ve dini birlik devam etmiştir. Bu dönemde İslam dünyasının önde gelen kentleri, ticaret yolları ve ilim merkezleri, entegrasyonun birer aracı olmuştur. Ancak, Moğol istilaları ve Haçlı Seferleri gibi dış müdahaleler, bu entegrasyon süreçlerini kesintiye uğratmıştır.³¹

19. yüzyılda Batı'nın sömürgeci politikaları, Müslüman coğrafyada parçalanmışlık ve zayıflık hissini derinleştirmiştir. Bu dönemde entegrasyon fikri,

²⁷ Selman Yılmaz, "Milli Görüş Hareketi: Toplumsal Hareketlerde Çerçeve Değişimi Etkisi", *İnsan ve Toplum Araştırmaları Dergisi*, 2016, 1164-1185, s.243.

²⁸ Ferhad Tekin, "Sınırlar, Bölgesel Kimlikler ve Ümme Tasavvuru" , *Milel ve Nihal İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2021, 157-175, s.166

²⁹ Mutlu Saylık, "IV. / X. Yüzyıl İslâm Dünyasında Tek Halifelikten Üç Ayrı Halifelğe Bölünme Süreci", *Şarkiyat İlmi Araştırmalara Dergisi*, 2021,1012-1033, s.1012.

³⁰ Genel kabule göre, MS. 375 yılında gerçekleşen Kavimler Göçüyle veya 476'da Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşü ile başlamıştır. 1453 yılında Osmanlı İmparatorluğu tarafından Konstantinopolis'in Fethi ile Bizans İmparatorluğu'nun yıkılışı veya 1492 yılında Amerika kıtasının keşfedilmesiyle Orta Çağ sona ermiştir.

³¹ Murat Çaylı, "Orta Çağ'da Doğu Ve Batı'daki Din Ve Devlet İlişkilerinin Karşılaştırılmasına Bir Örnek: Charlemagne ve Sultan Tuğrul Dönemleri", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2019, 51-63, s.60.

modern anlamda siyasi bir hareket olarak şekillenmeye başlamıştır.³² Panislamizm, bu bağlamda İslam ülkeleri arasında birlik fikrini teşvik eden en önemli ideolojik hareketlerden biri olarak ortaya çıkmıştır. Panislamizm, özellikle II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti tarafından aktif bir şekilde desteklenmiştir. Bu dönemde, İslam dünyasında bir dayanışma ağı kurulması ve Batı emperyalizmine karşı Müslümanların ortak bir cephede birleşmesi amaçlanmıştır. Panislamizm, ulusal sınırların ötesinde bir Müslüman birliği fikrini savunarak, İslam ülkeleri arasında siyasi, ekonomik ve kültürel iş birliği kurulmasını hedeflemiştir. Ancak bu hareket, sömürgeci güçlerin yoğun baskıları ve Müslüman ülkeler arasındaki içsel ayrılıklar nedeniyle sınırlı bir başarı elde edebilmiştir.³³

20.yüzyılın ortalarına gelindiğinde, pek çok İslam ülkesi bağımsızlıklarını kazanmış, ancak ekonomik, siyasi ve sosyal anlamda yeni zorluklarla karşılaşmıştır. Bu süreçte entegrasyon fikri, özellikle Arap ülkeleri arasında bir birlik arayışı olarak yeniden gündeme gelmiştir. 1945 yılında kurulan Arap Birliği, bu çabaların kurumsallaşmış bir örneğidir. Benzer şekilde, İslam İş birliği Teşkilatı (İİT) 1969 yılında kurulmuş ve Müslüman ülkeler arasındaki iş birliği ve dayanışmayı artırmayı amaçlamıştır. Bu dönemdeki entegrasyon çabaları, Avrupa Birliği gibi derin bir bütünleşme sağlayamasa da İslam ülkeleri arasında dayanışma fikrini güçlendirmiştir.³⁴ D-8 olarak bilinen Gelişen Sekiz Ülke Örgütü, ekonomik iş birliğini geliştirmek ve İslam ülkeleri arasında daha yakın bir entegrasyonu teşvik etmek amacıyla 1997 yılında kurulmuştur.³⁵

Tarihsel süreçte İslam dünyasında entegrasyon çabaları, dini ideallerin rehberliğinde şekillense de siyasi istikrarsızlık, etnik ve mezhepsel ayrılıklar, dış

³² Münevver Yağmur Erdem Okumuş, “*Xix. Yüzyıl Oryantalizmi Ve Panislamizm*”, Yüksek Lisans Tezi, 2015, 1-156, s.1.

³³ Yunus Eren Kaya, “Sultan İkinci Abdülhamid Han ve Pan-İslamizm Politikası'nın Devlet Politikası Haline Gelmesi”, Yayınlanmamış Makale [02.01.2025]

³⁴ Fatih Tuna, “Bölgeselleşme Kapsamında Türk Dış Politikasının Etkinliği ve İslam İşbirliği Teşkilatı Örneği”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2020, 19(4), 1580-1595, s.1585.

³⁵ Berdal Aral, “An inquiry into The D-8 Experiment: An Incipient Model of An Islamic Common Market?”, *Alternatives Turkish Journal Of International Relations*, 2005, 4(1&2), 89-107, s.89.

müdahaleler gibi faktörler bu sürecin kesintiye uğramasına neden olmuştur. Ancak, günümüzde İslam ülkeleri arasındaki entegrasyon fikri, ekonomik küreselleşme, güvenlik sorunları ve bölgesel iş birliği ihtiyacının artması gibi nedenlerle yeniden gündeme gelmektedir. Avrupa Birliği örneği, İslam dünyası için ilham verici bir model sunmakla birlikte bu modelin İslam dünyasının özgün tarihi ve sosyopolitik koşullarıyla uyumlu bir şekilde uyarlanması gerekliliğini olduğu açıktır.

3.1.Tarihsel Süreçte İslam Ülkeleri Arasındaki Entegrasyon Çabaları

3.1.1. Medine Sözleşmesi ve İlk Entegrasyon Modeli

Medine Sözleşmesi, İslam tarihinde hem dini hem de siyasi boyutuyla önemli bir dönüm noktasıdır. Hicret (622), Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye göçüyle sonuçlanan bir olay olarak, İslam toplumunun yeni bir toplumsal düzen arayışına girmesine olanak sağlamıştır. Medine, o dönemde çok çeşitli kabilelerin, dini grupların ve sosyal yapıların bir arada bulunduğu bir şehir-devleti modeline sahipti. Bu çeşitlilik, Hz. Muhammed'in liderliğinde toplumsal barışı tesis etmek ve çeşitli gruplar arasında entegrasyonu sağlamak için yenilikçi bir siyasi düzen kurmasını gerekli kılmıştır. Medine Sözleşmesi, Hz. Muhammed tarafından düzenlenen ve tüm toplumsal grupların haklarını tanıyan, aynı zamanda onların sorumluluklarını belirleyen bir tür anayasal metin olarak değerlendirilebilir. Bu sözleşme, modern uluslararası hukuk ve toplumsal sözleşme kavramlarıyla karşılaştırıldığında, erken bir entegrasyon modeli sunmaktadır.³⁶

Medine Sözleşmesi, 47 maddeden oluşan ve şehrin farklı toplulukları arasında ilişkileri düzenleyen bir belgedir. Sözleşmenin temel ilkeleri şunlardır:³⁷

Ümmet Kavramı ve Toplumsal Birlik

Sözleşmenin en dikkat çeken yönü, "ümme" kavramını yalnızca Müslüman topluluğu değil, Medine'de yaşayan Yahudiler ve diğer dini grupları da kapsayacak şekilde genişletmesidir. Bu yaklaşım, farklı gruplar arasında dayanışmayı ve iş birliğini

³⁶ Cem Ümit Beyoğlu, "Anayasalcılık Düşüncesi Bağlamında Medine Vesikası", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 2023, 60(1), 121-133, s.121.

³⁷ Medine Vesikası, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, [01.05.2025], <https://islamansiklopedisi.org.tr/medine-vesikasi>.

teşvik etmiştir. Ümmet, bu bağlamda dini bir topluluktan ziyade ortak bir siyasi ve sosyal yapı olarak tasarlanmıştır.³⁸

Hak ve Sorumlulukların Tanımlanması

Sözleşme, Medine'deki her bir grubun haklarını ve yükümlülüklerini açık bir şekilde tanımlamıştır. Örneğin, Yahudi kabilelerinin kendi dini ve toplumsal işlerini yönetme hakları korunmuş, ancak Medine'nin savunması gibi ortak konularda iş birliği yapma yükümlülükleri getirilmiştir.³⁹

Adalet ve Hukukun Üstünlüğü

Medine Sözleşmesi, adaleti tüm gruplar için ayırım gözetmeksizin uygulama ilkesini benimsemiştir. Sözleşmede, suçların cezalandırılması ve anlaşmazlıkların çözümü konusunda Hz. Muhammed'in hakem rolü üstlendiği vurgulanmaktadır. Bu durum, Medine toplumunun hukuk temelli bir düzene geçişini göstermektedir.⁴⁰

Güvenlik ve Savunma Politikaları

Sözleşme, Medine'nin bir dış tehdit durumunda topluca savunulmasını öngörmüştür. Bu madde, farklı grupların ortak bir güvenlik politikası etrafında birleşmesini sağlayarak şehir-devletin siyasi birliğini pekiştirmiştir.⁴¹

Medine Sözleşmesi'nin Entegrasyon Modeli Olarak İncelenmesi

Çoğulculuğun Tanınması ve Yönetimi

Medine Sözleşmesi, farklı toplumsal grupların kimliklerini koruyarak bir arada yaşama imkânı sunan bir entegrasyon modeli geliştirmiştir. Bu model, günümüzdeki

³⁸ Mahmut Kelpetin, Ümmet, *Tübitak Toplum ve Bilim Başkanlığı Popüler Bilim Yayınları*, [01.05.2025], <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/ummet>.

³⁹ Abdurrahman Demirci, “Medine Vesikası: Oluşum Süreci Ve Zimmet Antlaşmalarına Etkisi”, *İstem*, 2012, 10(19), 253-271, s.263.

⁴⁰ A.g.m, s.261.

⁴¹ A.g.m, s.263.

çoğulculuk teorileriyle paralellik göstermektedir. Sözleşme, toplulukların özerkliklerini tanıırken, ortak bir otoriteye bağlılıklarını da sağlamıştır.⁴²

Ortak Hedefler ve Değerler Üzerinden Birleşme

Medine Sözleşmesi, grupların dini farklılıklarını bir çatışma unsuru olarak değil, toplumsal zenginlik olarak değerlendirmiştir. Şehrin güvenliği ve istikrarı gibi ortak hedefler, farklı kesimlerin bir araya gelmesini sağlamıştır.⁴³

Adalet ve Katılım Mekanizmaları

Sözleşme, tüm grupların karar alma süreçlerine katılmasını teşvik ederek demokratik bir yaklaşım sergilemiştir. Bu, İslam dünyasındaki ilk siyasi katılım ve temsiliyet örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.⁴⁴ Bu sözleşme, yalnızca siyasi bir barış sözleşmesi olmakla kalmamış, aynı zamanda sosyal ve ekonomik düzenin de temel taşlarını oluşturmuştur. Sözleşmede her grubun kendi inanç ve hukuk sistemine göre yaşamasına izin verilmesi, mülkiyet haklarının korunması ve taraflar arasında adaletin sağlanması yönündeki hükümler, dolaylı biçimde ekonomik faaliyetin sürdürülebilirliği için gerekli zemini oluşturmuştur. Medine toplumunun çok kültürlü ve çok dini yapısı göz önüne alındığında, sözleşmenin taraflar arasında çatışmayı önleyici hükümler içermesi, ticari ilişkilerin ve ortak yaşamın sağlıklı bir biçimde işlemesine katkı sunmuştur. Her grubun kendi iç düzenine sahip olması, ekonomik özerklik ve faaliyet serbestisi anlamına gelirken, aynı zamanda ortak savunma ve yardımlaşma yükümlülüğü, kolektif dayanışmanın iktisadi boyutlarını da ima etmiştir. Bu bağlamda Medine Sözleşmesi, İslam tarihinde farklı topluluklar arasında yalnızca siyasi değil, toplumsal ve iktisadi entegrasyonu da mümkün kılan öncü bir belge olarak değerlendirilmektedir. Özellikle barış ortamının temini, mülkiyetin güvence altına alınması ve adaletin tesisi gibi unsurlar, iktisadi ilişkilerin gelişmesi için gerekli olan istikrarı sağlamış ve böylece farklı

⁴² Bilal Sambur, “Medine Vesikasının Özgürlük ve Çoğulculuk Açısından Tahlili”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 2014, 19(76), 179-186, s.181.

⁴³ A.g.m, s.181.

⁴⁴ Hüseyin Yılmaz, “Medine Sözleşmesi Bağlamında Birlikte Yaşama Kültürü”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 2021, 21(1), 239-258, s.243.

dini ve etnik unsurların bir arada ekonomik olarak da faaliyet gösterebilmelerinin önünü açmıştır.

Öte yandan, Medine Sözleşmesi ve Avrupa Birliği'nin entegrasyon süreçleri, farklı tarihsel ve kültürel bağlamlara sahip olmalarına rağmen, bazı temel hedefler açısından benzerlik göstermektedir. Her iki yapı da toplumsal barış, ekonomik istikrar, siyasi katılım ve farklılıkların bir arada yaşamasını sağlamak gibi hedefler doğrultusunda şekillenmiştir. Bu hedefler, insanlık tarihinin farklı dönemlerinde toplumların karşılaştığı ortak ihtiyaçlara cevap verme amacı taşımaktadır.

Medine Sözleşmesi, Hz. Muhammed liderliğinde, Medine'deki çeşitli dini ve etnik grupların barış içinde bir arada yaşamasını sağlamak için oluşturulmuş bir hukuk düzenidir. Sözleşme, tarafların hak ve sorumluluklarını açık bir şekilde tanımlayarak toplumsal barışı sağlamayı ve olası çatışmaları önlemeyi hedeflemiştir. Benzer şekilde, Avrupa Birliği, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Avrupa'da barışı tesis etmek ve ülkeler arasındaki çatışmaları önlemek amacıyla kurulmuştur. Ortak bir hukuki ve ekonomik çerçeve oluşturarak, üye ülkeler arasında güvenlik ve iş birliğini teşvik etmiştir.

Medine Sözleşmesi'nin ekonomik boyutu da dikkate değerdir. Medine'de kurulan İslam Pazarı, ticari faaliyetlerin düzenlenmesini ve ekonomik güvenliğin sağlanmasını hedeflemiştir. Bu çerçevede ekonomik ilişkiler, toplumsal refahı artıran bir unsur olarak ele alınmıştır. Avrupa Birliği ise ekonomik iş birliği yoluyla üye ülkeler arasında karşılıklı bağımlılığı artırmayı ve ekonomik istikrarı sağlamayı amaçlamıştır. Ortak pazar, serbest ticaret anlaşmaları ve ortak para birimi gibi mekanizmalar bu hedefin gerçekleştirilmesi için önemli araçlar olmuştur.⁴⁵

Medine Sözleşmesi, toplumsal gruplar arasında siyasi katılım ve temsiliyeti teşvik eden bir model sunmuştur. Medine'deki farklı toplulukların karar alma süreçlerine katılmaları sağlanmış ve bu, İslam tarihinde siyasi katılımın erken bir örneği olarak değerlendirilmiştir. Avrupa Birliği de demokratik katılımı temel alan bir sistem

⁴⁵ Nurettin Bilici, “Ab'de Ekonomik Bütünleşme Ve Türkiye'nin Entegrasyonu”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 2006, 5(2), 39-45, s.41-42.

geliştirmiştir. Avrupa Parlamentosu gibi yapılar, halkın doğrudan temsilini sağlayarak katılımcı bir yönetim modeli oluşturmuştur.⁴⁶

Farklılıkların bir arada yaşayabilmesi hem Medine Sözleşmesi'nin hem de Avrupa Birliği'nin önemli hedeflerinden biri olmuştur. Medine Sözleşmesi, ümmet kavramını dini bir topluluğun ötesinde, farklı grupların kimliklerini koruyarak ortak bir sosyal ve siyasi yapı olarak yeniden tanımlamıştır. Bu yaklaşım, farklı kültür ve inanç gruplarının bir arada barış içinde yaşamalarını sağlamıştır.⁴⁷ Avrupa Birliği ise çok dillilik ve kültürel çeşitliliği temel değerlerinden biri olarak kabul etmiş ve üye ülkeler arasında bu çeşitliliği koruyan politikalar geliştirmiştir.⁴⁸

Ayrıca, her iki yapı da güvenlik ve savunmayı önemli bir hedef olarak benimsemiştir. Medine Sözleşmesi, Medine'ye yönelik dış tehditlere karşı ortak bir savunma mekanizması oluşturmuştur.⁴⁹ Benzer şekilde, Avrupa Birliği, ortak bir güvenlik ve savunma politikası geliştirmiş, üye ülkelerin güvenliğini garanti altına almak için NATO ve diğer uluslararası mekanizmalarla iş birliği yapmıştır.⁵⁰ Ne var ki AB'nin bu hususlarda istenilen seviyede mesafe alamamış olduğunu görmekteyiz.

Sonuç olarak, Medine Sözleşmesi, tarihsel bağlamda bir şehir-devlet modeli içinde çoklu kimliklerin entegrasyonunu sağlamış ve farklı grupların bir arada barış içinde yaşamasına olanak tanımıştır. Bu model, İslam dünyası için tarihsel bir ilham kaynağı olmanın yanı sıra, modern entegrasyon süreçleri için de önemli dersler içermektedir. Avrupa Birliği gibi modern entegrasyon yapılarıyla karşılaştırıldığında, Medine Sözleşmesi'nin, dini ve kültürel bağların ötesinde, ortak hedefler ve adalet ilkelerine dayanan bir birlik modeli sunduğu görülmektedir. Bu bağlamda, Medine

⁴⁶ Demokan Demirel, "Avrupa Parlamentosu: Yapısal Bir Analiz", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2014, 16(26), 143-148, s.143.

⁴⁷ A.g.m.

⁴⁸ Halil Aytekin, "Diller İçin Avrupa Ortak Başvuru Metni ve Bu Bağlamda Çok Dillilik", *Siyaset Ve Kültür Dergisi*, 2014, 23-30, s.24.

⁴⁹ A.g.m, s.263.

⁵⁰ Ebru Gençalp, "Avrupa Güvenlik Ve Savunma Politikası'nın (Agsp) Avrupa Güvenliğindeki Rolü ve Nato İle İlişkileri", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2004, 1(1), 44-54, s.45.

Sözleşmesi, İslam ülkeleri arasında derin entegrasyon çabalarına rehberlik edebilecek tarihsel bir örnek teşkil etmektedir.

3.1.2. Dört Halife Döneminde Siyasi ve Dini Birlik

İslam tarihinde “Raşid Halifeler” olarak adlandırılan Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali’nin hilafeti hem dini hem de siyasi bağlamda birliğin sağlanması açısından kritik bir dönemdir. Bu dönemde, İslam Devleti’nin hem genişlemesi hem de iç istikrarını sağlaması hedeflenmiştir. Dört Halife Dönemi, dini değerlerin devlet yönetimine entegre edildiği, toplumsal ve siyasi bir modelin oluşturulduğu bir dönem olarak İslam dünyasının entegrasyon çabalarına önemli bir örnek teşkil etmektedir.⁵¹

Hz. Ebubekir (632–634): Birliğin Korunması ve Riddet Savaşları

Hz. Muhammed’in vefatının ardından, İslam toplumu bir liderlik boşluğu ile karşı karşıya kalmıştır. Hz. Ebubekir’in halife seçilmesiyle, Müslüman toplumun siyasi birliğini koruma çabaları başlamıştır. Bu dönemde ortaya çıkan en büyük tehditlerden biri, bazı kabilelerin İslam’dan dönmesi veya zekât ödemeyi reddetmesiyle başlayan Riddet Hareketleri olmuştur.

Riddet Savaşları; bu savaşlar, İslam toplumu içindeki ayrışmayı önlemek ve merkezi otoriteyi güçlendirmek amacıyla yapılmıştır. Hz. Ebubekir’in kararlı liderliği sayesinde, kabileler yeniden İslam’a bağlanmış ve siyasi birlik sağlanmıştır.⁵² Hz. Ebubekir döneminde bir diğer yenilik Kuran’ın toplanması olmuştur. Savaşlarda çok sayıda hafızın şehit olması nedeniyle Kur’an’ın yazılı hale getirilmesi sağlanmıştır. Bu, dini birliğin korunması açısından hayati bir adımdır.⁵³

Hz. Ömer (634–644): İdari Reformlar ve İslam Coğrafyasının Genişlemesi

⁵¹ Mustafa Fayda, “Hulefâ-Yi Râşidîn, *DİA*”, *İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları*, 1998, s.324-338.

⁵² Şerafettin Kaymaz, “Hz. Ebû Bekir’in Ridde Olaylar Faydasıyla Mücadelesinin İslamiyet’in Yayılmasına Etkisi”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2021, 1-137, s.94.

⁵³ Sibel Danacı, “Kur’ân-ı Kerim’in Metinleşme Süreci ve Sûrelerin Tertibine Dair Görüşlerin Değerlendirilmesi”, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2020, 8(1), 138-166, s.146.

Hiz. Ömer'in halifeliği, İslam Devleti'nin kurumsallaştığı ve geniş bir coğrafyada hâkimiyet kurduğu bir dönemdir. On yıl süren bu dönemde, dini değerler ile siyasi yönetim arasındaki bağ güçlendirilmiş, aynı zamanda entegrasyonu sağlayan idari reformlar gerçekleştirilmiştir. Hiz. Ömer döneminde Suriye, Filistin, Irak, Mısır ve İran fethedilmiştir. Bu genişleme, farklı etnik grupların İslam Devleti'ne katılmasını sağlamış ve bir entegrasyon süreci başlatmıştır. Yine Hiz. Ömer döneminde bir takım idari reformlarından yapıldığı bilinmektedir. Bu dönemde, fethedilen bölgelerde yerel halkın haklarını koruyan ve adil yönetim sağlayan bir idari sistem kurulmuştur. Beytülmal (devlet hazinesi) ve divan (bürokratik yapı) gibi kurumlar oluşturulmuştur. Adalet ve hukuk sistemi açısından da bir örnek olan Hiz. Ömer, İslam hukukunun uygulanmasını sağlarken, gayrimüslimlere de adil davranmış ve farklı gruplar arasında barışı tesis etmiştir.⁵⁴

Hiz. Osman (644–656): Kıraat Birliği ve İç Karışıklıklar

Hiz. Osman'ın halifeliği, İslam Devleti'nin genişlemesinin sürdüğu, ancak iç karışıklıkların da başladığı bir dönemdir. Bu dönemde, dini birliğin korunması için önemli adımlar atılmış, ancak artan sosyal ve ekonomik farklılıklar nedeniyle bazı gruplar arasında huzursuzluk ortaya çıkmıştır. Yönetimde nepotizm⁵⁵ eleştirileri ve ekonomik dengesizlikler, Hiz. Osman döneminde fitne (karışıklık) hareketlerini tetiklemiş ve siyasi birliği tehdit etmiştir.⁵⁶

Bunun yanında önemli bir gelişme olarak, farklı bölgelerde Kur'an'ın farklı lehçelerde okunması nedeniyle Hiz. Osman, tek bir kıraat üzerinde uzlaşa sağlanması için çalışmış ve Kur'an nüshalarının çoğaltılarak İslam coğrafyasına dağıtılmasını sağlamıştır. Bu, dini entegrasyon açısından kritik bir adımdır.⁵⁷

⁵⁴ Serdar Özdemir, Kenan Eceoğlu, "İslam Devleti'nin Kurumsallaşmasında Halife Ömer'in Kamu Yönetimi Alanında Gerçekleştirdiği Yenilikler", *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2023, 10(36), 214-242, 216.

⁵⁵ Akraba ve yakın arkadaşları kayırma, [TDK, Türkçe Sözlük, 9. Baskı, 1998]

⁵⁶ Nurullah Fırat, "Hiz. Osman'ın Hilafeti ve Yönetim Anlayışına Getirilen Eleştiriler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2023, (54), 345-366, s.351.

⁵⁷ A.g.m, s.361.

H.z. Ali (656–661): İç Savaşlar ve Siyasi Bölünmeler

H.z. Ali'nin halifeliği, İslam toplumunda ilk büyük siyasi ve mezhepsel bölünmelerin yaşandığı bir dönemdir. Cemel ve Sıffin Savaşları, İslam toplumu içinde derin ayrışmalara yol açmış, ancak H.z. Ali, birliği yeniden sağlamak için çaba göstermiştir.⁵⁸

Cemel Savaşı (656): H.z. Ali ile H.z. Aişe'nin destekçileri arasında gerçekleşen bu savaş, İslam toplumu içinde ilk büyük iç çatışma olarak kaydedilmiştir. Siyasi otoritenin zayıfladığı ve toplumsal güvenin kaybolduğu dönemlerde, entegrasyon çabalarının başarısızlığa uğrama riski artmaktadır. Cemel Savaşı da İslam dünyasında entegrasyonun ne kadar kırılgan olduğunu ortaya koymuştur.⁵⁹

Sıffin Savaşı (657): H.z. Ali ile Muaviye arasında gerçekleşen bu savaş, siyasi liderlik üzerindeki anlaşmazlıkların zirveye ulaştığı bir olaydır. Bu savaş, İslam dünyasında entegrasyon çabalarının siyasi liderlik krizleri ve toplumsal güven eksikliği nedeniyle başarısızlığa uğrayabileceğini ortaya koymuştur. Modern entegrasyon süreçleri açısından değerlendirildiğinde, Sıffin Savaşı'nın dersleri, liderliğin ve merkezi otoritenin gücünün entegrasyondaki önemini vurgulamaktadır.⁶⁰

Hariciler Hareketi: Hariciler Hareketi, İslam tarihinde derin siyasi ve dini ayrılıkların başlangıcını simgeleyen bir olgudur. Hareketin kökenleri, 657 yılında gerçekleşen Sıffin Savaşı sırasında ortaya çıkan Hakem Olayına dayanır. Bu olay, İslam toplumunda merkezi otoritenin zayıfladığı ve dini değerlerin siyasi çıkarlarla çatıştığı bir dönemde, Müslümanlar arasında derin bölünmelere yol açmıştır. Sıffin Savaşı'nda Şam Valisi Muaviye bin Ebu Süfyan'ın ordusu, Kur'an sayfalarını mızrakların ucuna takarak barış çağrısında bulunmuş, bu durum H.z. Ali'nin ordusunda ciddi bir karışıklık yaratmıştır. H.z. Ali'nin, taraflar arasında bir hakem tayin edilmesini kabul etmesi, ordusundaki bazı

⁵⁸ Hanım Kübra Öz, “H.z. Ali'nin Vali Atamalarında İzlediği Kabileler Arası Denge Politikası Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *İlsam Akademi Dergisi*, 2021, 1(2), 201-227, s.201.

⁵⁹ A.g.m, s.215.

⁶⁰ Hasan Yaşaroğlu, “Sıffin Savaşı Ve Tarihin Gizlediği Bir Gerçek; Ali Muâviye Mütarekesi”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, 2014, 9(1), 623-635, s.623.

gruplar tarafından “Allah’ın hükmünü insanlara bırakmak” olarak değerlendirilmiş ve dini bir sapma olarak görülmüştür. Bu itirazcı grup, Hz. Ali’nin liderliğini reddederek İslam toplumunda bağımsız bir hareket başlatmıştır. Bu grup, Hariciler (Havaric) olarak tanınmıştır.⁶¹

Sonuç olarak, Dört Halife Dönemi, İslam dünyasında siyasi ve dini entegrasyonun ilk kapsamlı örneği olarak değerlendirilmektedir. Bu dönem, dini otoriteyi siyasi liderlikle birleştirerek farklı topluluklar arasında birlik ve dayanışma sağlamıştır. Ancak, iç karışıklıklar ve bölünmeler, bu modelin sürdürülebilirliğini zorlaştırmıştır. Yine de Dört Halife Dönemi’nin tecrübeleri, İslam ülkelerindeki entegrasyon çabalarına tarihsel bir rehberlik sunmaktadır. Bu model, Avrupa Birliği’nin derin entegrasyon kıstaslarıyla karşılaştırıldığında, dini değerlerin siyasi yapıya entegrasyonu açısından özgün bir örnek oluşturmaktadır.

3.1.3. Emevîler ve Abbasiler Döneminde Entegrasyon Çabaları

Emevîler (661–750) ve Abbasiler (750–1258), İslam dünyasının siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda genişlediği ve güçlendiği iki büyük halifelik dönemidir. Bu dönemlerde, İslam coğrafyası, İspanya’dan Orta Asya’ya kadar genişlemiş, farklı kültürler, dinler ve etnik gruplar İslam toplumunun bir parçası haline getirilmiştir. Entegrasyon çabaları, bu geniş coğrafyada siyasi istikrarı sağlamak, ticaret yollarını birleştirmek ve farklı toplulukları İslam çatısı altında bir araya getirmek için merkezi bir öneme sahipti.

Emevîler Döneminde Entegrasyon Çabaları

Emevîler, İslam dünyasında merkezi otoriteyi güçlendiren bir yönetim sistemi kurmuşlardır. Hilafetin merkezi olarak Şam’ı seçmeleri, doğu ve batı arasındaki ticaret yollarını kontrol etmelerine olanak tanımış, bu da ekonomik entegrasyonu desteklemiştir. Bunun yanı sıra Emevîler, Arapçayı resmi dil ilan ederek farklı etnik gruplar arasında ortak bir iletişim aracı oluşturmuşlardır. Bu, idari ve hukuki süreçlerde kolaylık sağlamış ve kültürel entegrasyonu hızlandırmıştır. Ayrıca, tek bir para birimi kullanımıyla

⁶¹ Yavuz Selim Göl, Ali Yılmaz, “Hâricî/İbâdîlerin Hilâfet Ve Hakem Söylemleriyle İmtihanı Ve Hâricî Paradigmanın İflası”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2024, 24(1), 279-304, s.284-285.

ekonomik entegrasyonu desteklemiş, ticaret yollarında ortak bir finansal sistem oluşturmuştur.⁶²

Emevîler döneminde İslam orduları, Kuzey Afrika, İspanya ve Orta Asya'ya kadar genişlemiş, bu bölgelerde siyasi otoriteyi tesis etmişlerdir. Bu genişleme, İslam toplumuna farklı kültürlerin ve ekonomik sistemlerin dahil edilmesini sağlamıştır. Bunlardan en önemlilerden biri hiç şüphesiz Endülüs olmuştur. Endülüs, Emevîler döneminde bir kültürel ve bilim merkezi haline gelmiş, Avrupa ile İslam dünyası arasında bilgi ve ticaret akışı, sağlanmıştır. Öte yandan, Orta Asya'da İslam'ın yayılması, Türk ve İranlı toplulukların İslam toplumuna dahil edilmesini sağlamış ve bu bölgelerdeki ticaret yollarını entegre etmiştir.⁶³

Bu genişlemenin yanında Emevîler, İslam'a yeni katılan grupları (mevali) Araplardan ayrı bir sosyal sınıf olarak görmüş ve bu durum entegrasyonu zorlaştırmıştır. Bu ayrımcı politika, Abbasilerin yükselişine zemin hazırlayan en önemli nedenlerden biri olmuştur. Mevali, İslam'a girdikten sonra dini bir topluluğun üyesi olarak kabul edilseler de Arap Müslümanlarla eşit haklara sahip değildiler. Bu durum, Emevîler'in siyasi ve toplumsal entegrasyon politikalarını ciddi şekilde etkilemiştir. Örneğin; bu kişiler Müslüman olmalarına rağmen gayrimüslimlerden alınan cizye vergisini ödemeye devam etmişlerdir. Arap Müslümanlar bu vergiden muaf tutulurken, mevali ekonomik olarak dezavantajlı bir konumda bırakılmıştır. Mevali, Arap olmayan kimlikleri nedeniyle askeri ve idari görevlerden dışlanmıştı. Bu durum, mevali gruplarının İslam Devleti'nin siyasi ve askeri yapısına entegre olmasını zorlaştırmıştır.

Askeri başarılarda önemli katkılar sunmalarına rağmen, komuta kademelerine ulaşmaları engellenmiştir. Bu insanların İslam toplumu içinde ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmesi toplumsal ayrışmayı derinleştirerek Emevîler'in yıkılmasına ve Abbasilerin kurulmasına sebebiyet veren en önemli etkenlerdendir.⁶⁴

⁶² Engin Beksaç, “Emeviler”, *DİA*, İstanbul: *TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları*, 1995, 104-108.

⁶³ Mehmet Bölükbaşı, “Endülüs Emevî Devletinde Bilimsel Faaliyetler”, *Asya Çalışmaları Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2024, 118.

⁶⁴ Mehmet Nadir Özdemir, “Abbâsîlerin İlk Yüzyılında “Mevâlî””, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2020, s.193.

Abbasiler Döneminde Entegrasyon Çabaları

Abbasiler, Emevî yönetiminin aksine daha kapsayıcı bir politika izleyerek, İslam dünyasında entegrasyonu güçlendirmiştir. Bu dönemde, İslam toplumu çok uluslu bir yapıya dönüşmüş, bilim, sanat ve ticaret alanlarında altın çağını yaşamıştır.⁶⁵ 750 yılında halifeliği ele geçiren Abbasiler, başkent olarak Bağdat'ı seçmişlerdir. Bu süreçte; Bağdat, sadece bir siyasi merkez değil, aynı zamanda İslam dünyasında bilim, kültür ve ticaretin kalbi haline gelmiştir. Bu dönemde Abbasiler, Darülhikme (Bilgelik Evi) gibi kurumlar aracılığıyla bilimsel ve kültürel birliği teşvik etmişlerdir. Hint, Yunan, Pers ve Çin kültürlerinden alınan bilgiler, İslam dünyasında tercüme edilerek entegre edilmiştir. Farklı etnik gruplardan bilim insanları ve sanatçılar, Bağdat'ta bir araya gelmiş, bu durum kültürel entegrasyonu güçlendirmiştir.⁶⁶

Abbasiler, farklı etnik grupların İslam Devleti'ne entegrasyonunu sağlamak için idari reformlar da gerçekleştirmişlerdir. Emevîlerden farklı olarak, İslam'a yeni katılan mevali gruplarını Araplarla eşit kabul etmiş ve bu toplulukların yönetimde yer almasına olanak tanımıştır.⁶⁷ Geniş bir coğrafyayı yönetmek için vilayet sistemini geliştirmiş, yerel liderlerle iş birliği yaparak entegrasyonu kolaylaştırmıştır. Aynı zamanda bu dönem, İpek Yolu ve Baharat Yolu gibi ticaret yollarının entegre edildiği bir dönemdir. Bu ticaret ağları, farklı bölgeler arasında ekonomik bağların güçlenmesini sağlamıştır. Bu süreçte Orta Asya ve Çin ile ticari ilişkiler kurmuş, bu da İslam dünyasının Doğu ile entegrasyonunu güçlendirmiştir. Ayrıca, Akdeniz ve Hint Okyanusu ticaret yollarını kontrol altına alarak, İslam dünyasının batı ve doğu ile bağlarını güçlendirmiştir.⁶⁸ Hukuk alanında da birliğe önem veren Abbasiler, şeriat hukukunu daha sistematik bir şekilde uygulayarak, farklı bölgeler arasında hukuki birliği sağlamışlardır.

⁶⁵ Şerare Yetkin, "Abbasiler", *DİA*, İstanbul: *TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları*, 1998, s.49-56.

⁶⁶ Ömer Faruk Akpınar, Yüksel Kanar, "Abbasî Devrimi, Bağdat ve Beytü'l-Hikme", *Tevilat Dergisi*, 2020, s.209-210.

⁶⁷ *A.g.m*, s.283.

⁶⁸ Muhammet Yurtseven, "Abbâsî Dönemi İktisat Coğrafyası ve İslam İktisat Düşüncesine Mekânsal Bir Yaklaşım: Câhiz'in al-Tabassur bi't-Ticâra İsimli Eseri Üzerine Bir İnceleme", *Hitit İlahiyat Dergisi*, 2024, s.273.

Bu dönemde Hanefi, Şafii, Maliki ve Hanbeli gibi fıkıh ekollerinin gelişimini desteklemiş, bu da hukuki uygulamalarda bir standardizasyon sağlamıştır.⁶⁹

Emevîler ve Abbasiler Döneminin Entegrasyon Perspektifi

Emevîler merkeziyetçi bir yönetim anlayışı ile farklı toplulukları bir araya getirmeye çalışırken, Abbasiler daha kapsayıcı bir politikayla entegrasyonu güçlendirmiştir. Bu iki dönemde de vilayet sistemleri, entegrasyonun idari boyutunu güçlendiren araçlar olmuştur. Her iki dönemde de İslam dünyası, bilim ve kültür aracılığıyla entegrasyonu desteklemiştir. Abbasiler dönemi özellikle, farklı medeniyetlerin bilimsel mirasının İslam dünyasına kazandırıldığı ve entegre edildiği bir dönemdir. Emevîler ve Abbasiler, geniş ticaret ağları oluşturarak İslam coğrafyasındaki ekonomik bağları güçlendirmişlerdir. Ortak para birimi, ticaret yollarının güvenliği ve ticaret merkezlerinin geliştirilmesi, entegrasyonun ekonomik temellerini oluşturmuştur.

Sonuç olarak, Emevîler ve Abbasiler dönemi, İslam dünyasında entegrasyon çabalarının başarı ve zorluklarının görüldüğü iki farklı model sunmaktadır. Emevîler'in merkeziyetçi yönetim anlayışı, entegrasyonu hızlandırırken sosyal ayrışmalara neden olmuştur. Abbasiler ise daha kapsayıcı bir yaklaşım benimseyerek, farklı toplulukları İslam çatısı altında birleştirmiştir. Bu iki model, modern entegrasyon çabaları için önemli dersler içermekte ve İslam dünyasının derin entegrasyon süreçlerinde alabileceği ilhamı göstermektedir.

3.1.4. Selahaddin Eyyubi ve İslam Dünyasında Birlik Çabaları

Selahaddin Eyyubi (1138-1193), İslam dünyasının tarihinde hem askeri hem de siyasi liderlik açısından önemli bir yere sahiptir. Haçlı Seferleri döneminde İslam coğrafyasının parçalanmış yapısını bir araya getirme çabaları, onun liderliğinin ve vizyonunun en belirgin yönlerini oluşturur. Bu dönemde Müslümanlar arasında mezhepsel ayrılıklar ve siyasi çekişmeler, Haçlıların işgal ettiği bölgelerde kalıcı bir varlık göstermelerine olanak tanımıştı. Selahaddin, bu parçalanmışlığı gidermek ve Haçlılara karşı birleşik bir Müslüman direnişi örgütlemek için çok yönlü bir strateji izledi. Onun çabaları, sadece askeri zaferlerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda dini, siyasi ve

⁶⁹ A.g.m, s.49-56

ekonomik alanlarda İslam dünyasında birliği teşvik etmeye yönelik geniş kapsamlı politikaları içermiştir.⁷⁰

Selahaddin Eyyubi'nin birleştirici çabaları, onun liderliğini pekiştiren temel faktörlerden biridir. Fatımi Halifeliğinin zayıfladığı ve Mısır'da siyasi bir boşluğun olduğu bir dönemde, Selahaddin bu coğrafyada kontrolü ele alarak Eyyubi Hanedanlığını kurmuştur. 1171 yılında Fatımi Halifeliğini sona erdiren Selahaddin, Mısır'da Sünni İslam'ı yeniden tesis etmiş ve bu adım, onun İslam dünyasında Sünni-Şii ayrışmasını en aza indirme çabalarının bir parçası olmuştur. Mezhepsel ayrışmalar, o dönemde Müslümanların birleşik bir güç oluşturmalarını engelleyen en büyük sorunlardan biriydi. Selahaddin, Mısır'da Şii Fatımi yönetimini ortadan kaldırırken, Şii topluluklarla barışçıl bir ilişki kurarak mezhepsel çatışmaları yatıştırmaya çalıştı. Bu politikaları, İslam dünyasında birliği teşvik eden bir strateji olarak değerlendirilebilir.⁷¹

Selahaddin'in liderliği, askerî açıdan da birleştirici bir rol oynamıştır. Haçlı Seferleri'nin İslam coğrafyasına yönelik en büyük tehditlerinden biri olan Kudüs'ün Haçlılar tarafından işgali, Müslümanlar için dini ve siyasi bir travma yaratmıştı. Selahaddin, bu durumu İslam dünyasında bir birlik çağrısı olarak kullanmış ve Haçlılara karşı ortak bir savunma stratejisi geliştirmiştir. 1187 yılında gerçekleşen Hittin Savaşı, Selahaddin'in askeri dehasını ve Müslümanlar arasındaki dayanışmayı somutlaştıran bir dönüm noktası olmuştur. Bu zafer, Haçlı ordusunun büyük bir kısmını etkisiz hale getirmiş ve Kudüs'ün yeniden fethini mümkün kılmıştır. Selahaddin'in Kudüs'ü yeniden Müslümanların kontrolüne alması, sadece askeri bir zafer olarak değil, aynı zamanda İslam dünyasında manevi birliğin bir sembolü olarak da kabul edilmiştir.⁷²

Selahaddin'in bir diğer dikkat çekici yönü, diplomasiye olan yatkınlığı ve yerel liderlerle iş birliği yapma becerisidir. İslam dünyasının farklı bölgelerindeki emirlikler ve liderlerle ittifaklar kurarak, Haçlılara karşı birleşik bir Müslüman cephe oluşturmaya başarmıştır. Bu ittifaklar, sadece askeri dayanışmayı değil, aynı zamanda siyasi

⁷⁰ Fatma İnce, "Selahaddin Eyyubi'nin İslam Birliğini Kurma Çabaları", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 2019, 455-466, s.465.

⁷¹ Halil İbrahim Ulaş, "Selâhaddin-İ Eyyûbi ve İslam Birliği Politikası", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tez, 2010, 1-126, s.17-18.

⁷² A.g.m, s.106-107.

entegrasyonu da desteklemiştir. Selahaddin, liderliğini sadece askeri güce dayandırmamış, aynı zamanda Müslüman topluluklar arasında bir güven ve birlik duygusu inşa etmeye çalışmıştır.⁷³

Bununla birlikte, Selahaddin'in çabaları yalnızca askeri ve siyasi alanda sınırlı kalmamış, ekonomik ve lojistik açıdan da birliği desteklemiştir. Orta Doğu'daki ticaret yollarının güvenliğini sağlamak, Selahaddin'in öncelikleri arasında yer almıştır. Ticaret yolları, İslam dünyasındaki ekonomik entegrasyonun temel unsurlarından biriydi ve bu yolların kontrolü hem yerel ekonomilerin hem de Müslüman topluluklar arasındaki bağlantıların güçlenmesini sağlamıştır. Selahaddin, bu yolların güvenliğini sağlayarak sadece ticari faaliyetleri değil, aynı zamanda farklı Müslüman topluluklar arasındaki etkileşimi de artırmıştır.⁷⁴

Selahaddin Eyyubi'nin İslam dünyasında birliği teşvik eden çabaları, manevi liderliğiyle de pekişmiştir. Kudüs'ün yeniden fethi, Selahaddin'in İslam dünyasındaki manevi otoritesini güçlendirmiş ve Müslümanlar arasında bir birlik sembolü haline gelmesini sağlamıştır. Selahaddin, dini değerleri siyasi stratejileriyle birleştirerek, İslam dünyasında manevi bir birliği teşvik etmeye çalışmıştır. Bu yaklaşım, onun liderliğini benzersiz kılan unsurlardan biridir.

Bununla birlikte, Selahaddin'in birleştirici çabalarının sürdürülebilirliği konusunda bazı sınırlamalar da bulunmaktadır. Selahaddin'in ölümünden sonra, Eyyubi Hanedanlığı içinde iç çekişmeler başlamış ve İslam dünyasındaki birlik yeniden zayıflamıştır. Mezhepsel ayrışmalar ve yerel liderlik mücadeleleri, Selahaddin'in oluşturduğu birliğin kalıcı olmasını engellemiştir. Ancak bu durum, Selahaddin'in liderliğini ve çabalarını daha az önemli kılmamaktadır; aksine, onun dönemindeki başarılar, İslam dünyasında birliğin nasıl sağlanabileceğine dair önemli dersler sunmaktadır.⁷⁵

Modern entegrasyon perspektifinden değerlendirildiğinde, Selahaddin Eyyubi'nin çabaları, dini ve siyasi liderliğin entegrasyon üzerindeki etkisini anlamak için

⁷³ A.g.m, s.83.

⁷⁴ A.g.m, s.56-57.

⁷⁵ A.g.m, s.107.

önemli bir örnek teşkil etmektedir. Selahaddin'in liderliği, farklı mezheplerden ve etnik gruplardan Müslümanları bir araya getirme başarısını göstermektedir. Avrupa Birliği'nin derin entegrasyon kıstaslarıyla karşılaştırıldığında, Selahaddin'in stratejileri, dini ve kültürel dayanışmanın entegrasyon süreçlerindeki önemini vurgulamaktadır. Onun dönemindeki başarılar, modern İslam dünyasında entegrasyon çabalarına ışık tutabilecek bir tarihsel model sunmaktadır.

3.1.5. Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Entegrasyon Çabaları

Selçuklu ve Osmanlı devletleri, İslam dünyasında siyasi, dini ve kültürel entegrasyonu sağlamada önemli rol oynamış iki büyük devlettir. Bu devletler, geniş bir coğrafyada, farklı etnik ve dini grupları ortak bir idari ve hukuki çerçevede birleştirerek İslam dünyasında birliği teşvik etmişlerdir. Her iki devletin de entegrasyon çabaları, tarihsel süreçte farklı yöntemler ve stratejilerle şekillenmiş, bu çabalar hem İslam dünyasında hem de dünya tarihindeki gelişmeler üzerinde derin etkiler bırakmıştır.

Selçuklu Döneminde Entegrasyon Çabaları

Selçuklu Devleti (1037-1194), Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyada İslam dünyasını birleştirme çabalarıyla tanınır. Siyasi otoritenin sağlamlaştırılması, dini liderlik ve kültürel bütünleşme gibi alanlarda önemli adımlar atılmıştır. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, 1055 yılında Bağdat'ı ele geçirerek Abbasi Halifesini koruma altına almış ve İslam dünyasında siyasi birliği güçlendirmiştir. Bu hamle, Selçuklu Devleti'nin İslam dünyasında dini liderlikle siyasi otoriteyi birleştiren bir entegrasyon modeli geliştirdiğini göstermektedir. Sultan ve Halife arasındaki bu ilişki, Selçukluların meşruiyetini artırmış ve farklı bölgelerdeki Müslümanları bir araya getirmiştir.⁷⁶

Selçuklular, geniş toprakları yönetebilmek için bir vilayet sistemi geliştirmiştir. Yerel yöneticiler atanarak, fethedilen bölgelerdeki yerel halkların İslam toplumuna entegrasyonu sağlanmıştır. Ayrıca, merkezi otoritenin güçlendirilmesi için Nizamülmülk tarafından hazırlanan "*Siyasetname*", adaletli bir yönetimin temellerini

⁷⁶ Mehmet Nadir Özdemir, "Abbasi Halifeleri İle Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1998, 315-367, s.323.

oluşturmuştur.⁷⁷ Bunun yanı sıra İslam dünyasında dini birliği sağlamak amacıyla medrese sistemini geliştirmiş, Nizamiye Medreseleri, İslam dünyasında bilimsel ve dini eğitim merkezleri olarak işlev görmüş, farklı coğrafyalardan gelen öğrenciler arasında kültürel entegrasyonu teşvik etmiştir.⁷⁸ Ayrıca Selçuklular, Haçlı Seferlerine karşı İslam dünyasında siyasi ve askeri dayanışmayı sağlamışlardır. Sultan Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde, Müslümanlar arasında ortak bir savunma politikası geliştirilmiştir. Bu dönemde, farklı etnik ve dini toplulukların bir araya gelmesi, İslam dünyasında entegrasyonun askeri boyutunu güçlendirmiştir. Selçuklu Devleti, Orta Asya Türkleri ile İslam dünyası arasında bir köprü görevi görmüştür. Türklerin İslam'ı kabul etmesi ve Selçuklu idaresi altında siyasi ve askeri olarak güçlenmesi, İslam dünyasında yeni bir dinamizm yaratmıştır.⁷⁹

Osmanlı Döneminde Entegrasyon Çabaları

Osmanlı Devleti (1299-1922), İslam dünyasında siyasi, dini ve kültürel birliği sağlayan en büyük imparatorluklardan biri olarak tarihe geçmiştir. Osmanlı'nın yönetim stratejileri, farklı milletleri ve dinleri bir arada yaşatmayı başaran bir model sunmuştur.⁸⁰ 1517 yılında Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sonucunda halifeliğin Osmanlı'ya geçmesi, Osmanlı Devleti'ni İslam dünyasında dini lider haline getirmiştir. Osmanlı, halifelik kurumu aracılığıyla İslam dünyasındaki farklı topluluklar arasında dini birliği sağlamış ve hilafet etrafında bir dayanışma modeli geliştirmiştir.⁸¹

⁷⁷ Avni Özalp, "Bir Devlet Adamı Olarak Nizâmülmülk ve Onun Siyasetnamesi", *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, 2023, 6(1), s. 95-108, s.96.

⁷⁸ Abdülkerim Özaydın, "Nizamiye Medresesi", *DİA, İstanbul: TDV Yayınları*, 2007,s.188-191.

⁷⁹ Ebru Altan, "Haçlı Seferleri ve Anadolu (1097-1190): Türkiye Selçukluları Tarihinde Haçlı Seferlerinin Yeri ve Önemi", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* [Prof. Dr. Ramazan Şeşen Özel Sayısı], 2020, 35-50, s.41.

⁸⁰ Işıl Adaklı, "Osmanlı'da Kültürel Çoğulculuk ve Millet Sistemi", *Yayınlanmamış Makale*, 2013, 1-17, s.6.

⁸¹ Fatih Yılmaz, "Yavuz Sultan Selim Dönemi Hilafet Telakkisi", *Journal Of Analytic Divinity*, 2020, 4(2), 54-70, s.63.

Osmanlı, farklı din ve etnik grupların bir arada yaşayabilmesi için millet sistemi adı verilen bir yönetim modeli geliştirmiştir. Bu sistemde, her dini topluluğun kendi liderleri tarafından yönetilmesi sağlanmış ve grupların Osmanlı Devleti'ne bağlılıkları korunmuştur. Müslüman milletler arasında ise dini dayanışma teşvik edilerek, İslam birliğinin güçlenmesi sağlanmıştır.⁸² Aynı zamanda Osmanlı Devleti, Mekke ve Medine gibi kutsal şehirlerin güvenliğini sağlamak ve Hac yollarını korumak için büyük çaba sarf etmiştir. Hac ibadetinin kolaylaştırılması, İslam dünyasındaki dini entegrasyonu güçlendirmiştir. Hicaz Demiryolu gibi projeler, İslam dünyasında ulaşım ve iletişim ağlarının gelişmesine katkıda bulunmuştur.⁸³

Osmanlı, İslam dünyasının yanı sıra, Hristiyan ve Yahudi toplulukları da bünyesinde barındıran bir imparatorluk olarak, çok uluslu bir yönetim modeli geliştirmiştir. Bu model, farklı toplulukların barış içinde bir arada yaşamasını sağlamış ve entegrasyonu desteklemiştir. Bunun yanı sıra, Osmanlılar Avrupa ile İslam dünyası arasında bir köprü görevi görmüştür. Balkanlar'da yaşayan Müslüman topluluklar ile Orta Doğu'daki Müslüman topluluklar arasında bağlantılar kurulmuş, bu durum kültürel ve ticari entegrasyonu desteklemiştir.⁸⁴

Özetle, Selçuklu Devleti, Abbasi Halifesinin otoritesini destekleyerek İslam dünyasında siyasi birliği sağlamış, Osmanlı ise halifeliği doğrudan kendi bünyesine alarak bu birliği pekiştirmiştir. Her iki devlet de dini kurumları (medreseler, vakıflar, camiler) entegre ederek İslam toplumunda kültürel birliği teşvik etmiştir. Selçuklular, Türkler gibi yeni Müslüman toplulukları İslam dünyasına entegre ederken, Osmanlılar çok uluslu bir yapıda Hristiyan ve Yahudi topluluklarıyla birlikte bir yönetim modeli oluşturmuştur.

Sonuç olarak, Selçuklu ve Osmanlı Devletleri, İslam dünyasında siyasi, dini ve kültürel entegrasyonun tarihsel örneklerini sunan iki önemli yapıdır. Bu devletler, merkezi otoriteyi güçlendiren yönetim anlayışları, dini liderlik ile siyasi otoriteyi uyumlu

⁸² Uğur Kurtaran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2011, 57-71, s.61.

⁸³ Ufuk Gülsoy, William Ochsenwald, "Hicaz Demiryolu", DİA, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, s.441-445.

⁸⁴ A.g.m, s.63.

biçimde birleştirebilmeleri ve farklı etnik-kültürel unsurları bir arada tutma yetenekleri sayesinde geniş coğrafyalarda birlik ve istikrar sağlayabilmişlerdir. Avrupa Birliği'nin derin entegrasyon modeliyle karşılaştırıldığında, Selçuklu ve Osmanlı tecrübeleri, İslam dünyasında çeşitliliğin nasıl kapsayıcı bir düzene dönüştürülebileceğine dair tarihsel referanslar sunmaktadır. Bu bağlamda, söz konusu imparatorlukların idari ve toplumsal yapıları, modern dönemde İslam ülkeleri arasında entegrasyon hedefleyen girişimler için hem ilham verici hem de uyarıcı nitelikte önemli dersler içermektedir.

3.1.6. II. Abdülhamid Döneminde Panislamizm Politikaları

II. Abdülhamid dönemi (1876-1909), Osmanlı İmparatorluğu'nun giderek güç kaybettiği, toprak kayıplarının yaşandığı ve Batılı güçlerin emperyalist müdahalelerinin yoğunlaştığı bir dönemde gerçekleşmiştir. Bu koşullar altında, Osmanlı Devleti hem iç istikrarı sağlamak hem de dış tehditlere karşı İslam dünyasındaki liderliğini pekiştirmek için Panislamizm politikasını temel bir strateji olarak benimsemiştir.⁸⁵ Panislamizm, tüm Müslümanları dini ve siyasi bir birlik etrafında toplayarak emperyalizme karşı koymayı hedefleyen bir ideolojidir. II. Abdülhamid, bu ideolojiyi, Osmanlı Devleti'nin birliğini korumak ve Batı karşısında Müslüman dünyada ortak bir direnç oluşturmak amacıyla sistematik bir şekilde uygulamıştır.⁸⁶

Panislamizm'in merkezinde halifelik makamının güçlendirilmesi bulunmaktaydı. II. Abdülhamid, halifelik kurumunu İslam dünyasında siyasi ve dini liderliğin sembolü olarak kullanmıştır. Halife sıfatıyla Müslümanların dini lideri olma iddiasını pekiştiren Abdülhamid, özellikle Batı sömürgeciliği altındaki Müslüman topluluklara umut kaynağı olmayı amaçlamıştır. Hindistan'daki Müslümanlar, Orta Asya'daki halklar, Afrika'daki çeşitli topluluklar ve Güneydoğu Asya'daki Müslümanlar, halifeliği hem dini bir liderlik hem de siyasi bir kurtuluş ümidi olarak görmüştür.

⁸⁵ Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 2016, 353-409, s.379.

⁸⁶ Sefa Alp, "II. Abdülhamid'in Panislâmist Politikası", *Genç Kalemler Dergisi*, 2015, 54-58, 54.

II. Abdülhamid, bu topluluklarla doğrudan temaslar kurarak Osmanlı Devleti'nin nüfuzunu artırmaya çalışmıştır.⁸⁷

Bu dönemde Panislamizm politikalarının en somut uygulamalarından biri, Hicaz Demiryolu Projesi olmuştur. 1900 yılında başlatılan bu proje, Şam'dan başlayarak Mekke ve Medine'ye kadar uzanan bir demiryolu hattını inşa etmeyi amaçlamıştır. Projenin en temel hedefi, Müslümanların kutsal topraklarla bağlarını güçlendirmek ve Hac ibadetini kolaylaştırmaktır. Bununla birlikte, Hicaz Demiryolu, sadece dini bir sembol değil, aynı zamanda stratejik bir araç olarak da görülmüştür. Bu hat, Osmanlı Devleti'nin kutsal topraklardaki kontrolünü sağlamlaştırırken, aynı zamanda askeri ve lojistik açıdan büyük bir avantaj sağlamıştır. Müslüman dünyası genelinde büyük destek bulan bu proje, İslam dünyasında dini dayanışmanın bir örneği olarak tarihe geçmiştir.⁸⁸

II. Abdülhamid, Panislamizm'i sadece fiziksel projelerle değil, aynı zamanda eğitim ve kültür politikalarıyla da desteklemiştir. Bu dönemde, İslam dünyasında eğitim reformları yapılmış ve yeni medreseler açılmıştır. Osmanlı topraklarında yaşayan Müslüman olmayan halklarla ilişkilerin güçlendirilmesi, dini ve kültürel entegrasyonun artırılmasını sağlamıştır.⁸⁹ II. Abdülhamid, modern iletişim araçlarını da Panislamizm'i yaymak için etkin bir şekilde kullanmıştır. Gazeteler, dergiler ve broşürler aracılığıyla İslam birliğinin önemi vurgulanmış ve Müslüman topluluklar arasında ortak bir bilinç oluşturulmaya çalışılmıştır.⁹⁰

Panislamizm politikalarının önemli bir unsuru da diplomatik girişimler olmuştur. II. Abdülhamid, Hindistan'daki Müslüman liderlerle temas kurmuş, Afrika'daki Müslüman kabilelerle ilişkiler geliştirmiş ve Orta Asya Müslümanlarıyla iş birliği yapmıştır. Bu temaslar, Osmanlı Devleti'nin uluslararası alanda İslam dünyasındaki

⁸⁷ Sümeyra Öztürk, "II. Abdülhamid Döneminde Halifeliğin Siyasi Mânada Kullanılması", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2022, 4(8), 727-738, s.727.

⁸⁸ A.g.m, s.441-445.

⁸⁹ Aziz Kaynak, "Emperyal Modernlik ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Reformları", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2012, 1-188, s.128-130.

⁹⁰ Akın Kiren, "II. Abdülhamid Dönemi Pan-İslâmist Uygulamaları Ekseninde Osmanlı-İran İlişkileri", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, 2017, 1-296, s.37.

liderliğini pekiştirmeyi amaçlamıştır. Bununla birlikte, İngiltere ve Fransa gibi Batılı güçler, bu tür diplomatik girişimlere karşı çıkmış ve Müslüman topluluklar üzerindeki etkilerini artırmak için çeşitli karşı önlemler almıştır.⁹¹

II.Abdülhamid'in Panislamizm politikaları, bazı alanlarda başarılar elde etse de sınırları olan bir strateji olarak kalmıştır. Halifelik makamının güçlendirilmesi ve Hicaz Demiryolu gibi projeler İslam dünyasında büyük yankı uyandırmış ve Osmanlı Devleti'nin nüfuzunu artırmıştır. Ancak, Osmanlı'nın giderek zayıflayan askeri ve ekonomik gücü, bu politikaların tam anlamıyla uygulanmasını zorlaştırmıştır. Ayrıca, İslam dünyasında mezhepsel farklılıklar ve bölgesel ayrışmalar, Pan-İslamist dayanışmanın önündeki en büyük engellerden biri olmuştur.

Sonuç olarak, II. Abdülhamid'in Panislamizm politikaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun İslam dünyasında dini ve siyasi birliği sağlamaya yönelik önemli bir girişimi olarak değerlendirilmelidir. Bu politikalar, Batı emperyalizmine karşı Müslümanların ortak bir direnç geliştirmesini teşvik etmiş, ancak Osmanlı Devleti'nin iç ve dış dinamikleri nedeniyle istenilen sonuçlara tam olarak ulaşamamıştır. Yine de Panislamizm, modern dönemde İslam ülkeleri arasındaki entegrasyon çabaları için son derece önemli bir noktada bulunmaktadır.

3.1.7. Millî Görüş Hareketi ve Necmettin Erbakan'ın Entegrasyon Çabaları

Necmettin Erbakan ve onun liderliğinde şekillenen Millî Görüş Hareketi, Türkiye'de ve daha geniş anlamda İslam dünyasında, siyasi, ekonomik ve kültürel entegrasyon çabalarının önemli bir örneğini sunmaktadır. Millî Görüş, İslam dünyasının siyasi ve ekonomik bağımsızlığını hedefleyen, Müslüman ülkeler arasındaki dayanışmayı ve iş birliğini güçlendirmeyi amaçlayan bir siyasi hareket olarak, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında dikkat çekmiştir. Necmettin Erbakan'ın liderliği, bu hareketin hem Türkiye'de hem de uluslararası düzeyde entegrasyon çabalarını nasıl şekillendirdiğini anlamak açısından belirleyicidir.⁹²

⁹¹ A.g.m. s.727.

⁹² A.g.m, s.1165.

Millî Görüş ideolojisi, Batı'nın siyasi ve ekonomik hâkimiyetine karşı İslam dünyasının kendi kimliğini ve değerlerini koruyarak kalkınmasını hedeflemiştir. Erbakan'ın vizyonu, İslam ülkeleri arasında ortak bir dayanışma ve iş birliği mekanizması geliştirilmesini öngörmekteydi. Bu bağlamda, ekonomik bağımsızlık, teknolojik gelişim ve ortak savunma politikaları gibi konular, Millî Görüş hareketinin temel önceliklerini oluşturmuştur. Erbakan'ın liderliğindeki bu hareket, İslam ülkelerinin Batı merkezli uluslararası sistemin dışında alternatif bir kalkınma modeli geliştirebileceği fikrini savunmuştur.⁹³

Necmettin Erbakan'ın entegrasyon çabalarının en somut ifadelerinden biri, 1997 yılında kurulan D-8 (Developing-8) platformudur. Türkiye, İran, Pakistan, Bangladeş, Endonezya, Malezya, Mısır ve Nijerya'nın bir araya gelerek oluşturduğu bu oluşum, Müslüman ülkeler arasında ekonomik iş birliğini güçlendirmeyi amaçlayan bir girişimdir. D-8, Erbakan'ın liderliğinde, İslam ülkelerinin ekonomik ve teknolojik bağımsızlığını artırmayı, ticaret hacmini genişletmeyi ve Batı ile rekabet edebilecek bir ekonomik model geliştirmeyi hedeflemiştir. Bu platform, İslam dünyasının ortak sorunlarına çözüm arayışı içinde ekonomik entegrasyonun bir aracı olarak tasarlanmıştır. Erbakan, D-8 platformunun sadece ekonomik iş birliğiyle sınırlı kalmayarak, kültürel ve siyasi bağların da güçlendirilmesine olanak tanınmasını amaçlamıştır. Ona göre, İslam ülkeleri arasındaki entegrasyonun başarıya ulaşabilmesi için yalnızca ekonomik iş birliği yeterli değildir; aynı zamanda kültürel değerlerin korunması ve güçlendirilmesi gereklidir. Bu bağlamda, D-8'in bir "İslam dayanışma modeli" olarak tasarlandığı ve küresel adaletsizliklere karşı bir alternatif oluşturmayı hedeflediği söylenebilir.⁹⁴

Millî Görüş Hareketi'nin ve Erbakan'ın entegrasyon çabalarının bir diğer önemli boyutu, İslam ülkeleri arasında ortak bir ekonomik ve teknolojik gelişim platformunun oluşturulması hedefidir. Erbakan, İslam dünyasının Batı merkezli teknolojik bağımlılığından kurtulması gerektiğini sık sık vurgulamıştır. Bu bağlamda, İslam ülkeleri arasında teknoloji transferini kolaylaştıracak mekanizmaların geliştirilmesi, ortak sanayi yatırımlarının artırılması ve ticaretin genişletilmesi, Erbakan'ın entegrasyon vizyonunun önemli unsurları olmuştur. D-8 platformu, bu

⁹³ Necmettin Erbakan, "İslam Birliği", *Mgv Yayınları*, 2017, s.141-157.

⁹⁴ *A.g.e.* s.157-185.

hedeflerin bir aracı olarak görülmüş ve üye ülkeler arasında sanayi iş birliği, tarımda gelişim ve enerji kaynaklarının ortak kullanımı gibi alanlarda somut projeler geliştirilmiştir.⁹⁵

Millî Görüş Hareketi'nin liderliği, yalnızca ekonomik entegrasyon çabalarıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda siyasi bir dayanışma modeli de oluşturmayı hedeflemiştir. Erbakan, İslam ülkeleri arasında bağımsız ve ortak bir savunma politikası geliştirilmesini savunmuş ve bu doğrultuda, İslam ülkelerinin dış tehditlere karşı bir güvenlik çemberi oluşturması gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre, savunma alanında iş birliği, Müslümanların güvenliğini ve bağımsızlığını sağlamanın temel taşlarından biridir.⁹⁶ Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın öncülüğünde geliştirilen bu hedefler—yani İslam ülkeleri arasında ekonomik entegrasyon, siyasi dayanışma ve ortak bir savunma politikası kurulması gibi amaçlar—pratikte büyük ölçüde sınırlı başarılar elde etmiştir. Her ne kadar D-8 (Gelişen Sekiz Ülke) gibi yapılar bu vizyonun somut tezahürleri arasında sayılsa da, D-8'in kurumsal derinliği, bağlayıcı karar alma mekanizmaları ve uygulama kapasitesi sınırlı kalmıştır. Savunma iş birliği gibi daha hassas alanlarda ise, İslam ülkeleri arasında güven eksikliği, farklı jeopolitik ittifaklar (örneğin Suudi Arabistan-ABD yakınlaşması), ve iç siyasi istikrarsızlıklar nedeniyle ortak bir savunma organizasyonu kurulamamıştır. İslam Askerî Terörle Mücadele Koalisyonu (IMCTC) gibi oluşumlar bu yönde bazı girişimler sunmuş olsa da, bunlar ya sınırlı katılımı hayata geçirilmiş ya da tarafsızlık, temsiliyet ve kolektif güvenlik gibi alanlarda ciddi eleştirilerle karşılaşmıştır. Sonuç olarak, Erbakan'ın savunduğu bu vizyoner hedefler teorik anlamda güçlü ve ilham verici olsa da, uygulamada İslam dünyasının iç dinamikleri ve dış müdahaleler nedeniyle yalnızca kısmi ve sembolik düzeyde karşılık bulabilmiştir. Bu durum da zaten tezin genel argümanına, yani AB'nin kurumsal entegrasyon başarısının İslam dünyasında neden tekrarlanamadığına dair eleştirel bir temel sunmaktadır.

Millî Görüş ideolojisi, İslam ülkelerinin Batı karşısında kendi bağımsızlıklarını ve kültürel değerlerini koruyarak bir araya gelebileceği fikrini savunmuştur. Bu çerçevede, İslam dünyasındaki entegrasyon çabaları, sadece ekonomik ve siyasi hedeflerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda bir medeniyet inşası projesi olarak

⁹⁵ Necmettin Erbakan, “Davam”, *Mgv Yayınları*, 2014, s.191-203.

⁹⁶ Talip Tuğrul, “Millî Görüş Hareketinin Temel Karakterleri”, *Mgv Yayınları*, 2019, s.25-28.

şekillenmiştir. Erbakan, İslam ülkelerinin kendi aralarında geliştireceği bir iş birliği modelinin, Batı merkezli uluslararası sisteme alternatif bir düzen oluşturabileceğine inanmıştır. Bu bağlamda, Millî Görüş Hareketi'nin entegrasyon çabaları, modern dönemde İslam dünyası için önemli bir ilham kaynağı olmuştur.⁹⁷

Ancak, Millî Görüş Hareketi ve Erbakan'ın entegrasyon çabaları, bazı sınırlamalarla karşılaşmıştır. İslam dünyasındaki mezhepsel ayrışmalar, siyasi rekabetler ve dış müdahaleler, bu hedeflerin tam anlamıyla gerçekleştirilmesini zorlaştırmıştır. Ayrıca, D-8 gibi platformların kurumsallaşma sürecindeki eksiklikler, entegrasyon çabalarının etkisini sınırlamıştır.⁹⁸ Yine de, Milli Görüş Hareketi'nin vizyonu ve Erbakan'ın liderliği, İslam dünyasında entegrasyonun gerekliliğini vurgulayan önemli bir model sunmaktadır.

Sonuç olarak, Necmettin Erbakan ve Milli Görüş Hareketi, İslam ülkeleri arasındaki entegrasyon çabaları açısından tarihsel bir dönüm noktasıdır. Erbakan'ın liderliğindeki bu hareket, İslam dünyasında dayanışma ve iş birliği ihtiyacını vurgulamış ve ekonomik, siyasi ve kültürel alanlarda entegrasyonu teşvik etmiştir. Bu çabalar, Avrupa Birliği'nin derin entegrasyon kıstaslarıyla karşılaştırıldığında bu birliğe çok benzer bir model olarak tasarlanan D-8 örgütünü oluşturma ve aktif bir şekilde hayata geçirme çabası son derece önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu örnek bizlere İslam dünyasında entegrasyon süreçlerinin karşılaştığı zorluklar ve potansiyeller hakkında önemli dersler sunmaktadır. Yine de Milli Görüş Hareketi'nin vizyonu, modern dönemde İslam ülkeleri için bir ilham kaynağı olmaya devam etmektedir.

3.1.8. Müslüman Kardeşler Hareketi (İhvan-ı Müslimin)

Müslüman Kardeşler Hareketi (İhvan-ı Müslimin), İslam dünyasında modern dönem siyasi, sosyal ve dini entegrasyon çabalarının en önemli örneklerinden biri olarak öne çıkar. 1928 yılında Mısır'da Hasan el-Benna tarafından kurulan hareket, başlangıçta bir dini ve toplumsal reform hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Ancak zamanla siyasi bir yapıya dönüşerek hem Mısır'da hem de daha geniş bir İslam coğrafyasında, Müslüman toplumlar arasında birliğin ve dayanışmanın tesis edilmesini amaçlayan

⁹⁷ Necmettin Çalışkan, "Necmettin Erbakan'ın İslam Birliği Anlayışı ve Suriye Politikası", *Esam Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2022, 3(1), 169-189, s.172-173.

⁹⁸ A.g.m, s.184.

kapsamlı bir misyon üstlenmiştir. Müslüman Kardeşler Hareketi, İslam dünyasında ulusal sınırların ötesinde dini bir bağ oluşturmayı ve Batı emperyalizmine karşı Müslüman toplumların bağımsızlığını savunmayı temel hedefleri arasında görmüştür.⁹⁹

Müslüman Kardeşler Hareketi, kuruluşundan itibaren İslam'ın sosyal, ekonomik ve siyasi alanlarda bir rehber olarak benimsenmesini savunmuştur. Hareketin lideri Hasan el-Benna, Batılılaşma karşısında İslam'ın bir alternatif model olarak sunulması gerektiğine inanıyordu. Bu anlayış, Müslüman Kardeşler'in İslam dünyasındaki entegrasyon çabalarının temelini oluşturdu. El-Benna'ya göre, İslam dünyasının zayıflığının temel nedeni, Batı kültür ve siyasetinin etkisi altında kalarak kendi dini ve kültürel değerlerinden uzaklaşmış olmasıydı. Bu nedenle, Müslüman toplumların yeniden dirilişi, İslam'ın hayatın tüm alanlarına uygulanmasıyla mümkün olabilirdi.¹⁰⁰

Hareketin temel stratejisi, İslam'ı sadece bir inanç sistemi olarak değil, aynı zamanda bir yönetim modeli olarak benimsemek üzerine kuruluydu. Müslüman Kardeşler, bu kapsamda eğitim, sosyal yardım ve ekonomik kalkınma projelerine öncelik vererek tabandan bir dönüşüm gerçekleştirmeyi hedefledi. Bu strateji, Müslüman toplumlar arasında dayanışma ve entegrasyonu teşvik eden bir mekanizma olarak işlev gördü. Hareket, sadece Mısır'da değil, Ürdün, Filistin, Suriye, Sudan ve Kuzey Afrika'nın diğer bölgelerinde de etkili bir yapıya dönüştü ve Müslüman toplumlar arasında ortak bir kimlik ve bilinç oluşturmayı başardı.¹⁰¹

Müslüman Kardeşler Hareketi'nin entegrasyon çabalarının en önemli boyutlarından biri, uluslararası bir İslam birliği fikrini savunmasıdır. Hareket, Müslüman ülkeler arasında sınırların ötesinde bir dini ve siyasi dayanışma modeli geliştirmeyi amaçlamış, bu bağlamda İslam dünyasında ortak bir ideolojik çerçeve oluşturmayı

⁹⁹ Tayyar Arı, Engin Koç, "Müslüman Kardeşler Hareketinin Mısır Hükümeti ile Paradoksal İlişkilerinin Analizi: 1931-1970", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2014, 225-232, s.226-269.

¹⁰⁰ İbrâhim El-Beyyûmî Gânim, "Hasan el-Benna", *DİA, İstanbul: TDV Yayınları*, 1997, 307-310.

¹⁰¹ Sümeyra Ulus, "Müslüman Kardeşler Hareketinin Siyasal İslam'a Dönüşümü ve Arap Baharındaki Rolü", *ASES International Malatya Scientific Research Conference*, 2024, 35-45, s.35.

hedeflemiştir. Bu yaklaşım, İslam dünyasında ortak bir siyasi liderlik ve ekonomik kalkınma modeli oluşturmayı savunan Pan-İslamist bir vizyona dayanıyordu. Müslüman Kardeşler, bu doğrultuda Müslüman ülkeler arasında Batı merkezli ekonomik ve siyasi yapılara karşı bağımsız bir ittifak oluşturulmasını savunmuştur.¹⁰²

Hareketin liderliğinde özellikle Filistin meselesi, Müslüman Kardeşler'in birleştirici bir tema olarak ele aldığı konular arasında yer almıştır. Hareket, Filistin'deki işgal ve İsrail'in yayılmacı politikalarına karşı Müslüman dünyasında ortak bir dayanışma çağrısında bulunmuştur. Filistin meselesi, Müslüman Kardeşler'in İslam dünyasındaki etkisini artıran bir dinamik olarak dikkat çekmiş ve hareketin uluslararası boyutta tanınmasını sağlamıştır. Günümüzde ise özellikle Hamas gibi Filistinli örgütlerle olan ideolojik ve lojistik bağlar, Müslüman Kardeşler'in İslam dünyasındaki entegrasyon çabalarının pratik yansımaları olarak görülebilir.¹⁰³

Müslüman Kardeşler Hareketi'nin eğitim ve sosyal reform alanındaki faaliyetleri, İslam dünyasında entegrasyonu destekleyen bir diğer önemli unsurdur. Hareket, İslam dünyasındaki genç nesillerin dini ve ahlaki değerler çerçevesinde eğitilmesi gerektiğini savunmuş ve bu doğrultuda kapsamlı eğitim programları geliştirmiştir. Eğitim, hareketin sadece Mısır'da değil, İslam dünyasının farklı bölgelerinde de etkili olmasını sağlayan temel bir araç olmuştur. Müslüman Kardeşler, bu eğitim politikalarıyla bir yandan yerel toplumların İslam'a bağlılığını artırmayı hedeflerken, diğer yandan bu toplumlar arasında ortak bir dini ve kültürel bilinç oluşturmayı amaçlamıştır.¹⁰⁴

Ancak Müslüman Kardeşler Hareketi'nin entegrasyon çabaları, çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Hareketin Batı ve Arap dünyasındaki bazı otoriter rejimler tarafından bir tehdit olarak algılanması, Müslüman Kardeşler'in faaliyetlerini sınırlamış ve zaman zaman yasaklanmasına yol açmıştır. Özellikle Mısır'da 1954 yılından sonra Cemal Abdül Nasır yönetimi altında hareketin baskı altına alınması, Müslüman

¹⁰² İbrâhim El-Beyyûmî Gânim, “İhvân-I Müslimîn”, *DİA, İstanbul: TDV Yayınları*, 2000, 580-583.

¹⁰³ Gökhan Çinkara, “Filistin’de İslami Hareketin Siyasallaşması: Hamas (1946-2024)”, *Ombudsman Akademik*, 2024, 163-164, s.166.

¹⁰⁴ Hasan el-Benna, “Hatıralarım”, *Beka Yayınları*, 2014, s.257.

Kardeşler'in entegrasyon çabalarını zorlaştırmıştır. Bununla birlikte, Müslüman Kardeşler, bu tür baskılar karşısında yer altı faaliyetleri ve diaspora aracılığıyla varlığını sürdürmeyi başarmıştır.¹⁰⁵

Sonuç olarak, Müslüman Kardeşler Hareketi, İslam dünyasında entegrasyon çabalarının önemli bir örneğini sunmaktadır. Hareketin dini, sosyal ve siyasi boyutları, Müslüman toplumlar arasında dayanışmayı teşvik etmiş ve İslam dünyasında ortak bir kimlik oluşturma hedefini güçlendirmiştir ve bu hedef doğrultusunda birçok ülkede teşkilatlanmıştır. Ancak, İslam dünyasındaki mezhepsel ayrışmalar, siyasi çekişmeler ve Batı müdahaleleri gibi faktörler, Müslüman Kardeşler'in entegrasyon hedeflerini tam anlamıyla gerçekleştirmesini engellemiştir. İslam ülkeleri arasındaki entegrasyonun önündeki engellerden bahsederken sıkça zikredilen “mezhepsel ayrışmalar, siyasi çekişmeler ve Batı müdahaleleri” gibi kavramlar, ancak sahaya ve tarihe indirgenerek anlam kazanabilir. Mezhepsel ayrışmaların sadece teolojik farklılıklardan ibaret olmadığı, bu ayrışmaların devlet politikalarına, güvenlik stratejilerine ve dış ilişkilere doğrudan etki ettiği somut örneklerle görülmektedir. İran ve Suudi Arabistan arasındaki rekabet, yalnızca Şii-Sünni farklılığından değil, bu mezhebi farklılıkların jeopolitik çıkarlar doğrultusunda araçsallaştırılmasından kaynaklanmaktadır. Yemen'deki iç savaşta İran'ın Husilere, Suudi Arabistan'ın ise hükümete verdiği destek, mezhebi kutuplaşmanın sahadaki bir yansımasıdır. Benzer şekilde, Bahreyn'de Şii nüfusa yönelik baskılar, Suudi destekli yönetim politikalarıyla şekillenmiş ve bu durum Körfez'deki mezhebi tansiyonu yükseltmiştir. Siyasi çekişmeler ise İslam ülkeleri arasındaki güvensizlik ortamının temel nedenidir. Örneğin, Katar ile Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri arasında 2017 yılında patlak veren diplomatik kriz, Körfez İşbirliği Konseyi'ni (KİK) felce uğratmıştır. Krizin nedeni yalnızca Katar'ın dış politikadaki bağımsız tutumu değil, aynı zamanda Müslüman Kardeşler'e verdiği dolaylı destek ve İran'la ilişkilerini sürdürmesidir. Bu durum, ortak bir güvenlik ve dış politika oluşturma fikrini ciddi biçimde zedelemiş, bölgesel entegrasyonun önünde ciddi bir engel olarak kalmıştır. Batı müdahaleleri ise daha çok güvenlik, ekonomi ve diplomasi üzerinden dolaylı biçimde gerçekleşmektedir. ABD'nin Irak'ı işgali (2003), hem bölgeyi istikrarsızlaştırmış hem de mezhebi fay hatlarını derinleştirmiştir. Bu müdahale, Şii-

¹⁰⁵ İsmail Numan Telci; Mehmet Rakipoğlu, “Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler Politikası: 1932- 2016”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2018, 13(1), 137-168, s.144.

Sünni dengesini bozarak İran'ın bölgedeki nüfuzunu artırmış ve Arap ülkeleriyle İran arasında yeni bir soğuk savaş başlatmıştır. Ekonomik müdahaleler de aynı derecede etkilidir. İran'a uygulanan ambargolar yalnızca bu ülkeyi değil, onunla ticaret yapan Türkiye ve Pakistan gibi ülkeleri de etkilemiş; böylece İslam ülkeleri arasındaki ticari ağların genişlemesi engellenmiştir. Avrupa Birliği'nde uygulanan serbest ticaret ve ortak para politikalarının aksine, İslam dünyasında ekonomik bağların zayıf kalmasının temel nedenlerinden biri de bu tür dış baskılar olmuştur. Bu somut örnekler, genel geçer tabirlerin ardındaki gerçekliği gözler önüne sererek, İslam ülkeleri arasındaki entegrasyonun neden arzu edilen düzeye ulaşamadığını daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

3.1.9. Cemaat-i İslami ve Pakistan'daki Entegrasyon Girişimleri

Cemaat-i İslami, 1941 yılında Ebu'l Ala Mevdudi tarafından Hindistan'da kurulan ve daha sonra Pakistan merkezli olarak faaliyetlerini sürdüren, modern İslam düşüncesinin önde gelen hareketlerinden biridir. Hareket, İslam'ı bir yaşam tarzı ve bir yönetim modeli olarak benimseyen hem siyasi hem de toplumsal entegrasyon hedeflerini kapsayan bir ideolojik çerçeveye sahiptir. Cemaat-i İslami, özellikle Güney Asya Müslümanlarının siyasi ve toplumsal birliğini teşvik etme çabalarıyla, İslam dünyasında entegrasyon girişimleri açısından önemli bir örnek sunmaktadır. Hareketin temel vizyonu, İslam'ın sosyal, ekonomik ve siyasi alanlarda bir rehber olarak uygulanmasını sağlamaktır. Bu amaç doğrultusunda Cemaat-i İslami, Hindistan-Pakistan ayrılığından sonra özellikle Pakistan'da etkili olmuş ve Müslüman toplumların dini değerler etrafında birleşmesini hedeflemiştir.¹⁰⁶

Cemaat-i İslami'nin ideolojik temelleri, Mevdudi'nin İslam'ın sadece bireysel bir inanç sistemi değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasi bir düzen sunduğu fikrine dayanır. Mevdudi, Müslümanların, modern dünyada Batı kültür ve siyasetinin etkisi altında kalmadan kendi İslami kimliklerini koruyarak bir araya gelmesi gerektiğini savunmuştur. Bu yaklaşım, Cemaat-i İslami'nin İslam dünyasında bir entegrasyon modeli geliştirme çabalarını şekillendiren temel unsur olmuştur. Hareket, İslam'ın devlet ve toplum hayatındaki rolünü yeniden tanımlamaya çalışmış ve bu doğrultuda, Güney Asya

¹⁰⁶ M. Manazır Ahsan, "Cemâat-İ İslâmî", DİA, İstanbul; TDV İslâm Ansiklopedisi, 1993, 291-293.

Müslümanları arasında dini, siyasi ve toplumsal birliği teşvik eden faaliyetler yürütmüştür.¹⁰⁷

Pakistan'ın 1947'de kurulmasının ardından, Cemaat-i İslami, yeni devlette İslami bir anayasanın oluşturulması ve devletin yönetiminde İslam'ın temel ilke olarak benimsenmesi için yoğun bir mücadele yürütmüştür. Hareket, Pakistan'ın bir İslam devleti olması gerektiğini savunmuş ve bu doğrultuda siyasi partiler ve toplumsal hareketlerle iş birliği yapmıştır. Cemaat-i İslami, İslam'ın hukuki, sosyal ve ekonomik sistem olarak uygulanmasının, Pakistan'daki toplumsal bütünleşme ve entegrasyonun anahtarı olduğunu iddia etmiştir. Bu bağlamda, hareketin siyasi ve ideolojik faaliyetleri, İslam ülkeleri arasındaki entegrasyon çabaları açısından dikkate değer bir örnek sunmaktadır.¹⁰⁸

Eğitim, Cemaat-i İslami'nin entegrasyon çabalarının merkezinde yer almıştır. Hareket, Pakistan'da İslami değerler çerçevesinde modern bir eğitim sistemi geliştirmeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda, İslami okullar ve eğitim programları oluşturulmuş ve bu programlar aracılığıyla genç nesillerin dini ve ahlaki değerler doğrultusunda yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Eğitim yoluyla oluşturulan bu ortak değerler sistemi, Pakistan'daki Müslüman topluluklar arasında entegrasyonu destekleyen önemli bir araç olmuştur. Ayrıca, Cemaat-i İslami'nin eğitim faaliyetleri, sadece Pakistan ile sınırlı kalmamış, Hindistan, Bangladeş ve Afganistan gibi Güney Asya'nın diğer bölgelerinde de etkili olmuştur. Bu durum, hareketin bölgesel düzeyde entegrasyonu teşvik eden bir aktör olarak rolünü güçlendirmiştir.¹⁰⁹

Cemaat-i İslami'nin entegrasyon girişimlerinin bir diğer önemli boyutu, İslam dünyasında Batı'nın etkisine karşı bir dayanışma modeli oluşturma çabasıdır. Hareket, Batı'nın ekonomik ve siyasi sistemlerini eleştirmiş ve İslam ülkeleri arasında bağımsız bir iş birliği ve dayanışma modelinin geliştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu bağlamda, Cemaat-i İslami, Pakistan'ın İslam dünyasında lider bir rol üstlenmesini ve

¹⁰⁷ Mevdudi, "İslam Dünyası Batı Uygarlığı", *Adım Yayıncılık*, 1989, s.25.

¹⁰⁸ Gülşen Yağır, Ahmet Bağlıoğlu, "Cemâat-İ İslâmî'de Siyaset Üzerine Yapılan Mülâhazaların Mevdûdî Perspektifinden İncelenmesi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, 1-17, s.3.

¹⁰⁹ A.g.m, s.8.

diğer Müslüman ülkelerle siyasi ve ekonomik iş birliğini artırmasını hedeflemiştir. Hareketin bu vizyonu, özellikle D-8 gibi uluslararası platformlarla uyumlu bir şekilde, İslam ülkeleri arasındaki entegrasyon çabalarına katkıda bulunmuştur.¹¹⁰

Ancak, Cemaat-i İslami'nin entegrasyon çabaları çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Hareketin İslami bir devlet kurma vizyonu, Pakistan'daki farklı etnik ve mezhepsel gruplar arasında tartışmalara yol açmıştır. Özellikle, hareketin Şii topluluklarla ilişkileri, bu entegrasyon çabalarının önünde bir engel oluşturmıştır. Ayrıca, Cemaat-i İslami'nin siyasi süreçlerdeki etkinliği, sadece Pakistan ile sınırlı kalmamış Bangladeş gibi diğer ülkelerde de faaliyet göstermiştir ancak bu faaliyetler çoğu zaman otoriter rejimlerin baskılarıyla sınırlandırılmış ve özellikle Bangladeş'te hareketin birçok üyesi idam edilmiştir.¹¹¹ Buna rağmen, hareketin ideolojik ve toplumsal katkıları, Pakistan'da ve Bangladeş'te entegrasyon çabalarının önemli bir parçası olmaya devam etmiştir.¹¹²

Sonuç olarak, Cemaat-i İslami, İslam dünyasında entegrasyon girişimleri açısından önemli bir model sunmaktadır. Hareketin Güney Asya'da dini, siyasi ve toplumsal alanlarda birliği teşvik eden faaliyetleri, İslam dünyasında entegrasyonun nasıl sağlanabileceğine dair değerli dersler içermektedir. Cemaat-i İslami'nin Güney Asya Müslümanları arasında dayanışmayı ve iş birliğini teşvik eden çabaları, Avrupa Birliği'nin derin entegrasyon kıstaslarıyla karşılaştırıldığında, İslam dünyasında entegrasyon süreçlerinin dinamiklerini anlamak açısından önemli bir perspektif sunmaktadır. Hareketin ideolojik temelleri ve pratik faaliyetleri, modern İslam dünyasında entegrasyon çabalarına ışık tutabilecek bir model oluşturmaktadır.

3.1.10. İran İslam Devrimi ve Bölgesel Entegrasyon Çabaları

İran İslam Devrimi (1979), modern İslam dünyasında siyasi, dini ve toplumsal entegrasyon çabalarının önemli bir dönüm noktasıdır. Şah rejiminin devrilmesiyle sonuçlanan bu devrim, sadece İran'ın iç politikasını değil, aynı zamanda bölgesel ve uluslararası dengeleri de etkileyen derin bir dönüşümü beraberinde

¹¹⁰ A.g.m, s.5.

¹¹¹ Bangladeş: "Cemaat-İ İslami Lideri İdam Edildi", *Bbc News* [05.03.2025]

¹¹² A.g.m. s.16.

getirmiştir. Devrimin lideri Ayetullah Ruhullah Humeyni'nin önderliğinde şekillenen bu hareket, İslam'ın sadece bireysel bir inanç sistemi değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasi bir düzen olduğunu vurgulamış ve bu anlayış doğrultusunda bölgesel entegrasyon çabalarına yönelmiştir. İran İslam Devrimi, Şii Müslümanların haklarını savunma ve bu toplulukları siyasi arenada daha etkili hale getirme amacını gütmüştür. Bu bağlamda, İran, Lübnan'da Hizbullah gibi örgütlerle yakın ilişkiler geliştirmiş ve Şii topluluklar arasında dayanışmayı artırmayı hedeflemiştir. Hizbullah, İran'ın bölgesel entegrasyon stratejisinin önemli bir parçası olmuş ve Lübnan'da İsrail'e karşı direnişin merkezinde yer almıştır. İran'ın Şii eksenli politikaları, İslam dünyasında mezhepsel bir ayrışmaya yol açsa da Şii topluluklar arasında bir tür entegrasyonu destekleyen bir yapı oluşturmuştur. Bu durum, İran'ın bölgesel politikasının hem bir fırsat hem de bir zorluk olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. İran'ın devrim sonrası dönemde kültürel entegrasyon girişimleri de dikkat çekicidir. İran, İslam Devrimi'nin değerlerini yaymak amacıyla dini ve ideolojik yayıncılık faaliyetlerine ağırlık vermiştir. Bu bağlamda, uluslararası düzeyde yayın yapan medya organları, İran'ın ideolojik mesajlarını yayarak, İslam dünyasında ortak bir bilinç oluşturmaya hedeflemiştir.¹¹³

Ancak, İran İslam Devrimi'nin entegrasyon çabaları, bazı zorluklarla karşılaşmıştır. Devrim, birçok Müslüman ülke tarafından bir tehdit olarak algılanmış ve bu durum, İran'ın bölgesel entegrasyon çabalarının sınırlarını belirlemiştir. Özellikle, Körfez ülkeleri, İran'ın devrimci ideolojisini kendi siyasi sistemleri için bir tehdit olarak görmüş ve İran'a karşı bir denge politikası izlemeye çalışmıştır. Ayrıca, İran'ın Şii eksenli politikaları, Sünni Müslüman ülkeler arasında bir tür kutuplaşmaya neden olmuştur. Bu durum, İran'ın İslam dünyasında geniş çaplı bir entegrasyon sağlamasını zorlaştırmış, ancak aynı zamanda Şii topluluklar arasında dayanışmayı artıran bir etki yaratmıştır.¹¹⁴

Sonuç olarak, İran İslam Devrimi, İslam dünyasında entegrasyon girişimlerinin ideolojik ve pratik boyutlarını şekillendiren önemli bir olaydır. Devrimin liderliği, Batı müdahaleciliğine karşı bir İslam dayanışma modeli geliştirmeyi hedeflemiş

¹¹³ Gene R.Garthwaite, "İran Tarihi", *İnkılap Yayınevi*, 2018, s.257-258.

¹¹⁴ Ö. Göksel İşyar; Damla Taşdemir Kaderli, "Ortadoğu Politikaları Bağlamında Devrim Sonrası İran Dış Politikasının Temel Bileşenleri ve Dinamikleri", *Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2021, 37-53, s.49.

ve bu doğrultuda bölgesel entegrasyon çabalarını sürdürmüştür. İran'ın anti-emperyalist duruşu, Filistin meselesindeki aktif rolü, Şii topluluklarla geliştirdiği ilişkiler ve ekonomik iş birliği girişimleri, devrimin entegrasyon politikalarının temel taşlarını oluşturmuştur.¹¹⁵ Ancak, mezhepsel ayrışmalar ve bölgesel siyasi dinamikler, İran'ın entegrasyon hedeflerini tam anlamıyla gerçekleştirmesini engellemiştir.

3.2.Geçmişteki Başarılar ve Başarısızlıklar

İslam ülkeleri arasındaki entegrasyon çabaları, tarihin farklı dönemlerinde çeşitli başarılar ve başarısızlıklarla sonuçlanmıştır. Bu çabalar, dini, siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda birliği sağlamayı hedeflemiş, ancak her dönem kendi içinde farklı dinamikler, zorluklar ve fırsatlar barındırmıştır. İslam dünyasının bu entegrasyon girişimlerinden elde edilen başarılar, genellikle ortak bir liderlik, güçlü bir vizyon ve kapsayıcı bir stratejiyle mümkün olmuştur. Buna karşılık, başarısızlıklar ise genellikle mezhepsel ayrışmalar, dış müdahaleler, siyasi bölünmeler ve ekonomik dengesizliklerden kaynaklanmıştır. Bu durum, İslam dünyasında entegrasyonun zorluklarını ve potansiyelini anlamak açısından önemli dersler sunmaktadır.

Tarihsel olarak, İslam dünyasında entegrasyonun en önemli başarılarından biri, Dört Halife Dönemi'nde sağlanan siyasi ve dini birliktir. Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin liderlik ettiği bu dönem, İslam toplumunun merkezi bir otorite altında birleştiği ve geniş bir coğrafyaya yayıldığı bir dönemdir. Bu dönemde, İslam dini etrafında birleşen topluluklar, ortak bir siyasi ve hukuki çerçeve içinde bir araya gelmiş ve bu durum, İslam dünyasında entegrasyonun ilk başarılı örneklerinden biri olarak kabul edilmiştir.¹¹⁶ Ancak Dört Halife Dönemi'nin sonunda yaşanan siyasi ayrılıklar zamanla daha derin ideolojik ve doktrinel ayrışmalara zemin hazırlamış ve ilerleyen yüzyıllarda mezhep farklılıklarının oluşumuna temel teşkil ederek bu birliğin sürdürülebilirliğini zayıflatmıştır.

Selçuklu ve Osmanlı İmparatorlukları, İslam dünyasında entegrasyonun bir diğer önemli başarı hikâyesini temsil etmektedir. Selçuklular, Abbasi Halifeliği ile iş

¹¹⁵ Müslim Acar, “Devrim Sonrası İran Dış Politikasının Bölgesel Güvenliğe Yansıması”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018, 1-136, s.61.

¹¹⁶ A.g.m, s.54-55.

birliği yaparak siyasi birliği sağlamış,¹¹⁷ medrese sistemini geliştirerek kültürel entegrasyonu desteklemiştir.¹¹⁸ Osmanlı İmparatorluğu ise, halifelik kurumunu kendi yönetimi altında birleştirerek İslam dünyasında dini ve siyasi liderliği pekiştirmiştir. Osmanlı'nın millet sistemi, farklı etnik ve dini grupların bir arada yaşamasını mümkün kılmış ve bu durum, çok uluslu bir entegrasyon modelinin başarısını göstermiştir.¹¹⁹ Ancak Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşanan siyasi ve ekonomik zayıflıklar, İslam dünyasındaki bu birliği zedelemiş ve bölgesel ayrışmalara yol açmıştır.

Modern dönemde, İslam dünyasında entegrasyon çabaları, genellikle bölgesel ittifaklar ve siyasi hareketler aracılığıyla yürütölmüştür. Necmettin Erbakan liderliğinde geliştirilen D-8 girişimi, bu çabaların önemli bir örneğidir. Türkiye, İran, Pakistan, Bangladeş, Endonezya, Malezya, Mısır ve Nijerya arasında ekonomik iş birliğini artırmayı hedefleyen D-8, İslam ölkelerinin küresel düzeyde daha güçlü bir aktör haline gelmesi için bir platform oluşturmuştur. Ancak D-8'in kurumsal yapısındaki zayıflıklar ve üye ölkeler arasındaki siyasi farklılıklar, bu girişimin potansiyelinin tam olarak gerçekleşmesini engellemiştir.

Müslöman Kardeşler Hareketi ve Cemaat-i İslami gibi siyasi ve dini hareketler, İslam dünyasında entegrasyonun sosyal ve ideolojik boyutlarına katkıda bulunmuştur. Müslöman Kardeşler, İslam dünyasında ulusal sınırların ötesinde bir İslam birliği fikrini savunmuş ve bu doğrultuda Müslöman topluluklar arasında dayanışmayı teşvik etmiştir. Ancak bu hareketler, otoriter rejimlerin baskıları ve mezhepsel ayrışmalar nedeniyle sınırlandırılmıştır. İran İslam Devrimi, bölgesel entegrasyon çabalarına ideolojik bir katkı sağlamış, ancak Şii eksenli politikalar ve bölgedeki diğer ölkelerle yaşanan gerilimler, bu çabaların sınırlı bir alanda etkili olmasına yol açmıştır.

Başarısızlıkların temel nedenlerinden biri, İslam dünyasındaki mezhepsel farklılıkların zamanla siyasi rekabet ve çatışmalara dönüşmesidir. Özellikle Sünni-Şii ayrışması, İran-Suudi Arabistan gibi bölgesel güçler arasında vekâlet savaşlarına yol açmış; Yemen, Lübnan, Bahreyn ve Irak gibi ölkelerde mezhebi gerilimler üzerinden

¹¹⁷ A.g.m, s.323.

¹¹⁸ A.g.m, s.188-191.

¹¹⁹ A.g.m, s.61.

siyasi istikrarsızlık derinleşmiştir. Bunun yanı sıra, dış müdahaleler ve Batı merkezli uluslararası sistemin İslam ülkelerindeki siyasi ve ekonomik yapılar üzerindeki etkisi entegrasyon çabalarının önünde önemli bir engel teşkil etmiştir. Örneğin, 2003 yılında ABD öncülüğünde Irak'ın işgali, sadece bölgesel güç dengelerini sarsmakla kalmamış, aynı zamanda Şii-Sünni çatışmasını körükleyerek İslam dünyasındaki birlik arayışlarını sekteye uğratmıştır. Benzer şekilde, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası ekonomik kurumların İslam ülkelerine dayattığı yapısal uyum programları, bu ülkelerin kendi aralarında bağımsız ekonomik modeller geliştirmesini zorlaştırmıştır. Bu tür müdahaleler, İslam dünyasında kendi dinamiklerine dayalı, sürdürülebilir bir entegrasyon modelinin gelişmesini büyük ölçüde engellemiştir.

Ekonomik dengesizlikler de, İslam ülkeleri arasındaki entegrasyon çabalarının başarısızlığa uğramasında temel nedenlerden biri olarak öne çıkmaktadır. İslam coğrafyası içinde yer alan ülkeler arasında gelir dağılımı, üretim kapasitesi, altyapı düzeyi ve sanayileşme oranları açısından ciddi farklılıklar mevcuttur. Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) üyesi olan Suudi Arabistan, Katar, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkeler kişi başına düşen gelir bakımından dünyanın en zengin ekonomileri arasında yer alırken; Yemen, Sudan, Somali, Nijer ve Bangladeş gibi ülkeler ise yoksulluk, işsizlik ve düşük beşerî kalkınma endeksleriyle mücadele etmektedir. Bu eşitsizlik, ortak kalkınma stratejilerinin geliştirilmesini ve uygulanmasını zorlaştırmaktadır. Ayrıca, İslam ülkeleri arasındaki ticaret hacmi dünya ticareti içindeki pay açısından oldukça sınırlıdır. Bu durum, ülkelerin birbirlerine değil, Batılı ülkelere ve Çin gibi küresel aktörlere ekonomik anlamda daha bağımlı hale gelmesine neden olmuştur. Bölgesel yatırım projelerinin ve kalkınma fonlarının eksikliği de ekonomik dayanışmayı zayıflatmakta, entegrasyonun kurumsal ve yapısal zemine oturmasını engellemektedir.¹²⁰

Sonuç olarak, İslam dünyasında entegrasyon çabaları, tarihsel olarak hem başarılı hem de başarısız örnekler sunmaktadır. Başarı hikâyeleri, ortak bir vizyon, güçlü liderlik ve kapsayıcı stratejilerle mümkün olmuştur. Ancak başarısızlıklar, mezhepsel ve siyasi ayrışmalar, dış müdahaleler ve ekonomik dengesizlikler gibi faktörlerden kaynaklanmıştır. Avrupa Birliği'nin derin entegrasyon kıstaslarıyla karşılaştırıldığında,

¹²⁰ Kahraman Arslan, "İslam Ülkeleri Arasında İşbirliğine Giden Yolda Yeni Arayışlar", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 2014, 10(21), 179-198, s.179.

İslam dünyasındaki entegrasyon girişimlerinin bu zorlukları aşmak için daha kapsayıcı ve kurumsal bir yapıya ihtiyaç duyduğu açıktır. Bu bağlamda, geçmişteki başarılar ve başarısızlıklar, modern dönemde İslam ülkeleri arasındaki entegrasyon çabalarına ışık tutan önemli dersler sunmaktadır.

4. BÖLÜM: GÜNÜMÜZDE İSLAM ÜLKELERİ ARASINDAKİ ENTEGRASYON YOLUNDA BAŞLICA ENGELLEYİCİ UNSURLAR

İslam dünyasında entegrasyon fikri, tarih boyunca çeşitli dönemlerde gündeme gelmiş ve farklı ölçeklerde birliği sağlamaya yönelik girişimlerde bulunulmuştur. Ancak bu çabalar, Avrupa Birliği'nde görüldüğü gibi kalıcı ve derinlemesine bir entegrasyon modeli oluşturamamıştır. Avrupa Birliği'nin gelişim süreci, ekonomik iş birliğinden siyasi bütünleşmeye doğru evrilen ve ortak bir yönetim mekanizmasıyla kurumsallaşan bir modeli temsil ederken, İslam ülkeleri arasındaki entegrasyon girişimleri çoğu zaman sınırlı kalmış ve çeşitli engellerle karşılaşmıştır. Tarih boyunca İslam coğrafyası, sömürgecilik, emperyalizm, savaşlar ve jeopolitik çıkarlar doğrultusunda dış güçlerin müdahalelerine maruz kalmış ve bu durum Müslüman ülkeler arasında ortak bir entegrasyonun sağlanmasını zorlaştırmıştır. Özellikle 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Avrupalı sömürgeci devletlerin İslam dünyasında bıraktığı miras, modern dönemde entegrasyon çabalarını baltalayan temel unsurlardan biri olmuştur.¹²¹ Çünkü bu dönemde Avrupalı güçler, işgal ettikleri topraklarda etnik ve mezhepsel farklılıkları kışkırtarak toplumsal yapıyı parçalayıcı politikalar benimsemiş, yapay sınırlar çizerek ulus-devlet anlayışını dayatmış ve yerel iş birlikçiler eliyle siyasi bağımlılık mekanizmaları kurmuştur. Bu miras, bağımsızlıklarını kazanan İslam ülkeleri arasında güven eksikliğine, ulusal çıkar çatışmalarına ve ortak siyasi vizyon eksikliğine neden olmuş, dolayısıyla entegrasyon yönünde atılacak adımları yapısal olarak zayıflatmıştır.

İslam ülkeleri arasındaki entegrasyonun önündeki temel engeller, siyasi istikrarsızlık, ekonomik dengesizlikler, mezhepsel ayrılıklar, dış müdahaleler, kültürel ve etnik farklılıklar, hukuki ve kurumsal eksiklikler gibi çok boyutlu faktörlerden oluşmaktadır. Siyasi istikrarsızlık ve yönetim modellerindeki farklılıklar, İslam

¹²¹ Mustafa Said Yazıcıoğlu; Uğur Yasin Asal, "Türk Dış Politikası ve İslam Dünyası İlişkilerinin Seçilmiş Ülkeler Üzerinden Analizi: Mısır, İran, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri Örneği", *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 2021, 212-255, s.215-26.

lkelerinin ortak bir siyasi irade oluşturmasını güçleştirmekte ve bölgesel iş birliği süreçlerini sekteye uğratmaktadır. Ekonomik kalkınma düzeylerindeki dengesizlikler, zengin petrol üreticisi ülkeler ile gelişmekte olan yoksul Müslüman lkeler arasındaki eşitsizliği artırmakta ve ortak ekonomik politikaların uygulanmasını zorlaştırmaktadır. Mezhepsel bölünmeler, özellikle Sünni-şii rekabeti, İşlam dünyasında güven eksikliğini pekiştirerek entegrasyon sürecine zarar vermektedir. Dış müdahaleler ve küresel güçlerin bölge üzerindeki etkisi, İşlam lkelerinin bağımsız hareket etmesini kısıtlamakta ve birlik oluşturma çabalarını baltalamaktadır. Kültürel ve etnik farklılıklar, tarihsel milliyetçilik hareketleri ve kimlik politikaları nedeniyle İşlam lkeleri arasında ortak bir kimlik ve iş birliği anlayışının gelişmesini engellemektedir. Hukuki ve kurumsal eksiklikler ise İşlam dünyasında Avrupa Birliği gibi derin bir entegrasyon sürecini yönetecek sağlam bir mekanizmanın oluşturulamamasına neden olmaktadır.

4.1.1. Siyasi Engeller

İşlam lkeleri arasındaki entegrasyon sürecinin önündeki en büyük engellerden biri, siyasi istikrarsızlık, rejim farklılıkları ve yönetim anlayışlarındaki uyumsuzluklardır. Avrupa Birliği'nin derin entegrasyon kısıtları çerçevesinde değerlendirildiğinde, İşlam dünyasında ortak bir siyasi iradenin oluşturulmasının önündeki zorluklar daha belirgin hale gelmektedir. AB modeli, demokratik yönetim, hukukun üstünlüğü ve kurumsallaşmış siyasal işleyiş gibi unsurlara dayanırken, İşlam lkelerinde siyasi rejimlerin çeşitliliği ve yönetim anlayışlarındaki farklılıklar, ortak bir entegrasyon erevesi oluşturmayı zorlaştırmaktadır.¹²²

İşlam lkelerinin siyasi yapıları monarşiler, otoriter rejimler, askeri yönetimler ve parlamenter demokrasiler gibi geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Körfez lkeleri (Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Bahreyn, Umman ve Kuveyt) mutlak veya anayasal monarşilerle yönetilirken, Mısır ve İran gibi ülkeler yarı otoriter sistemlere sahiptir. Türkiye, Pakistan ve Malezya gibi ülkelerde ise parlamenter veya başkanlık sistemleri uygulanmaktadır. Bu yönetim çeşitliliği, ülkeler arasındaki siyasi uyumu ve

¹²² A.g.m, s.186.

ortak karar alma mekanizmalarını zorlaştırmaktadır.¹²³ Örneğin, AB içerisinde yer alan ülkeler belirli demokratik standartları benimseyerek bir bütünleşme sürecine dahil olmuşken, İslam ülkeleri arasında yönetim modelleri arasındaki büyük farklar, ortak politikaların oluşturulmasını sekteye uğratmaktadır. Bununla birlikte, siyasi istikrarsızlık ve iç savaşlar, İslam dünyasındaki entegrasyonu engelleyen en önemli faktörlerden biridir. Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Güney Asya gibi bölgelerde, uzun süredir devam eden siyasi krizler, darbe girişimleri ve silahlı çatışmalar, Müslüman ülkelerin ortak bir ekonomik ve siyasi yapı inşa etmesini zorlaştırmaktadır. Özellikle, Suriye, Yemen, Libya ve Afganistan gibi ülkelerdeki iç savaşlar, sadece bu ülkelerin kendi istikrarını değil, aynı zamanda bölgesel iş birliği çabalarını da sekteye uğratmaktadır. Devlet otoritesinin zayıfladığı bu tür ülkelerde devlet dışı silahlı aktörlerin ve radikal grupların güç kazanması, bölgesel güvenliği tehdit etmekte ve bölgesel entegrasyon çabalarının önündeki en büyük risklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.¹²⁴

Sınır anlaşmazlıkları ve bölgesel rekabet, İslam dünyasında siyasi birlik oluşturmanın önündeki bir diğer engeldir. Avrupa Birliği'nin entegrasyon sürecine kıyasla, İslam ülkeleri arasındaki sınır sorunları halen çözülememiştir. 20. yüzyılda sömürgeci güçler tarafından çizilen yapay sınırlar, birçok Müslüman ülke arasında süregelen anlaşmazlıklara neden olmuştur. Örneğin, Pakistan ve Afganistan arasındaki Durand Hattı, Fas ve Cezayir arasındaki Sahra Çölü sınır anlaşmazlığı, İran ve Irak arasında geçmişten gelen Şattü'l-Arap su yolu sorunu, İslam dünyasında bölgesel iş birliğini baltalamaktadır. Bu tür sınır ihtilafları, ülkeler arasındaki siyasi ilişkilerin gerilmesine neden olurken, ortak güvenlik ve ticaret anlaşmalarının oluşturulmasını da zorlaştırmaktadır.¹²⁵ İslam dünyasında siyasi entegrasyonun önündeki bir diğer engel, demokratik katılım eksikliği ve otoriter yönetim anlayışıdır. Avrupa Birliği, üye ülkeler arasında demokratik normları benimsemiş, halkın siyasi sürece doğrudan katılımını

¹²³ *Ag.m*, s.188.

¹²⁴ Ahmet Davutoğlu, “İslam Dünyasının Siyasî Dönüşümü: Dönemlendirme ve Projeksiyon”, *Divan*, 2002, 1-50, s.32.

¹²⁵ Seyed Mohammad Seyedı Asl; Orhan Karaoğlu, “Jeopolitik Açıdan Suudi Arabistan-Yemen Sınır Anlaşmazlığı ve Husiler Meselesi”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 2023, 19(45), 363-392, s.363.

teşvik eden bir yapıya sahipken,¹²⁶ İslam dünyasında halkın yönetimde söz sahibi olabildiği demokratik ülkelerin sayısı oldukça sınırlıdır. Bunun yanı sıra, bazı İslam ülkelerinde yönetim elitleri arasındaki çıkar çatışmaları, demokratikleşme sürecini sekteye uğratmış ve halkın iradesinin yönetim mekanizmasına yansımaları engellemiştir. Bu durum, ülkeler arası iş birliği süreçlerinde halk desteğini sağlamayı güçleştirmektedir.¹²⁷

Bölgesel entegrasyonu zorlaştıran bir diğer faktör de İslam ülkeleri arasındaki farklı ittifaklar ve jeopolitik bölünmelerdir. Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Mısır gibi ülkeler Batı yanlısı bir dış politika izlerken, İran ve kısa bir süre önce yıkılan Baas rejimi altındaki Suriye gibi ülkeler Rusya ve Çin ile daha yakın ilişkiler geliştirmektedir. Türkiye ise hem Batı hem de Doğu ile dengeli bir ilişki yürütmeye çalışmaktadır. Bu tür jeopolitik farklılıklar, İslam dünyasında ortak bir entegrasyon sürecinin önünde önemli bir engel oluşturmaktadır.¹²⁸ Avrupa Birliği örneğinde olduğu gibi, üye ülkelerin ortak dış politika ve güvenlik politikaları geliştirebilmesi için siyasi uyum büyük önem taşırken, İslam ülkeleri arasındaki bölünmeler, ortak bir duruş sergilenmesini engellemektedir. Ayrıca, İslam dünyasında siyasi entegrasyonu teşvik edecek güçlü bölgesel kurumların eksikliği, entegrasyon sürecinin önündeki temel yapısal sorunlardan biridir. Avrupa Birliği, Avrupa Komisyonu, Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Konseyi gibi kurumsal yapılarla derin bir entegrasyon sürecini yürütürken, İslam dünyasında benzer bir yapının oluşturulmamış olması, entegrasyon süreçlerini zayıflatmaktadır. İslam İşbirliği Teşkilatı gibi mevcut kurumlar, uygulama gücü olmayan deklarasyonlar yayınlamak dışında etkin bir mekanizmaya sahip değildir. AB'nin kurumsal yapısı sayesinde aldığı kararlar üye ülkeler için bağlayıcı olabilirken, İİT'nin

¹²⁶ Philippe C Schmitter; Imco Brouwer, “Conceptualizing, Researching And Evaluating, *Eu Working Paper Sps*”, 1999, 1-45, s.7.

¹²⁷ Mehmet Berkay Durdu, “Sahraaltı Afrika’da Demokratik Gerileme: Vaka İncelemesi Olarak Burkina Faso”, *Bölge Çalışmaları Dergisi*, 2024, 185-224, s.191.

¹²⁸ Yahdi Qolbi; M. Ibnu Ashari; Imaro Sidqi, “Geopolitics And Muslim Countries: Navigating Challenges And Opportunities In Contemporary International Political Dynamics”, *Metro Islamic Law Review*, 2024, 217-235, s.218.

aldığı kararlar genellikle ülkelerin inisiyatifine bırakılmaktadır. Bu da bölgesel iş birliğinin kurumsallaşmasını ve derinleşmesini engellemektedir.¹²⁹

Tüm bu siyasi engeller göz önüne alındığında, İslam ülkelerinin entegrasyon sürecini başarıyla yönetebilmesi için öncelikle siyasi istikrarın sağlanması, demokratik yönetim anlayışının yaygınlaştırılması, bölgesel çatışmaların ve sınır anlaşmazlıklarının çözülmesi, ortak güvenlik mekanizmalarının oluşturulması ve uluslararası platformlarda daha güçlü bir kurumsal yapı inşa edilmesi gerekmektedir. Ancak bu unsurların sağlanması halinde, İslam dünyasında siyasi bütünleşme ve entegrasyon süreçleri Avrupa Birliği örneğine yakın bir şekilde uygulanabilir hale gelebilecektir.

4.1.2. Ekonomik Engeller

İslam ülkeleri arasında ekonomik entegrasyon, küresel ölçekte rekabet edebilir bir güç oluşturmak, sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak ve bölgesel refahı artırmak açısından büyük bir potansiyel barındırmaktadır. Ancak, bu potansiyelin gerçeğe dönüşmesi önünde ciddi ekonomik engeller bulunmaktadır. Avrupa Birliği, ekonomik bütünleşme sürecinde gümrük birliği, ortak para birimi ve serbest ticaret anlaşmaları gibi uygulamalarla derin bir ekonomik entegrasyonu başarmışken,¹³⁰ İslam dünyası bu düzeyde bir bütünleşmeye ulaşamamıştır. Bu başarısızlığın temel nedenleri arasında gelir ve kalkınma eşitsizlikleri, ticaret engelleri, ekonomik bağımlılıklar, sanayi ve teknoloji alanında yetersiz seviye, finansal entegrasyon eksikliği ve ortak ekonomik politikaların oluşturulamaması gibi faktörler yer almaktadır. Gümrük vergileri, ithalat kotaları, lojistik altyapı eksiklikleri ve farklı ticaret mevzuatları, İslam dünyasında ticaretin serbestleşmesini büyük ölçüde kısıtlamaktadır.¹³¹ Bu da ülkelerin büyük ölçüde Batı ülkeleri ve Çin gibi küresel ekonomik aktörlere bağımlı olduğunu göstermektedir.

¹²⁹ A.g.m, s.184.

¹³⁰ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, “Avrupa Birliği'nin Tarihçesi” [01.04.2025]

¹³¹ Rafidah Binti Haji Amidon; Amal Norhaizah, “The Challenges Of Muslim Countries İn Business World”, *Falah Jurnal Ekonomi Syariah*, 2017, 189-195, s.191-192.

İslam ülkeleri arasındaki ekonomik iş birliğini engelleyen en önemli unsurlardan biri, gelir ve kalkınma seviyelerindeki büyük farklılıklardır. İslam dünyasında Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar ve Kuveyt gibi petrol zengini Körfez ülkeleri kişi başına düşen milli gelir açısından dünyanın en zengin ülkeleri arasında yer alırken, Somali, Yemen, Çad, Nijer ve Bangladeş gibi ülkeler ise düşük gelir seviyeleri ve yüksek yoksulluk oranlarıyla öne çıkmaktadır. Bu ekonomik uçurum, ülkeler arasında ortak bir kalkınma modeli geliştirilmesini zorlaştırmakta ve ekonomik entegrasyon sürecinin önünde büyük bir engel oluşturmaktadır.¹³² Avrupa Birliği'nde ekonomik kalkınmışlık düzeyleri arasında belirli bir denge bulunmakta ve düşük gelirli ülkeler için AB fonları aracılığıyla destek programları oluşturulmaktadır. Oysa İslam dünyasında, zengin ülkeler ile yoksul ülkeler arasında böyle bir finansal dayanışma mekanizması bulunmamaktadır. Her ne kadar Körfez ülkeleri (Suudi Arabistan, Katar, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi) zaman zaman yoksul Müslüman ülkelere ikili yardımlar sağlamış olsalar da bu destekler Avrupa Birliği'nin Yapısal Fonlar sistemi gibi kalıcı, kurumsallaşmış ve düzenli mekanizmalarla yürütülmemektedir. Ayrıca bu yardımların çoğu, siyasi konjonktüre bağlı olarak değişkenlik göstermekte ve bölgesel entegrasyonu destekleyecek uzun vadeli kalkınma vizyonundan yoksun kalmaktadır.

Bir diğer önemli engel ise İslam ülkelerinin dışa bağımlı ekonomik yapılarıdır. Avrupa Birliği, ekonomik entegrasyon sürecinde sanayileşme ve ortak üretim politikaları ile bağımsız bir ekonomik sistem oluşturmayı başarırken, İslam ülkeleri büyük ölçüde petrol ve doğal gaz gibi doğal kaynaklara dayalı bir ekonomik modele sahiptir. Körfez ülkelerinin büyük bir kısmı petrol ve doğalgaz gelirlerine bağımlıyken, sanayileşme sürecini tamamlayamamış ülkeler ise temel gıda ve teknoloji ürünleri konusunda Batı ülkelerine bağımlı durumdadır. Burada "temel gıda ürünleri" ifadesi dikkatle ele alınmalıdır; zira tarım sektörü birçok İslam ülkesinde önemli bir ekonomik faaliyet alanı olmasına rağmen, yüksek verimlilik sağlayan modern tarım teknolojileri, sulama sistemleri ve gıda işleme teknolojileri bakımından büyük ölçüde dışa bağımlılık söz konusudur. Dolayısıyla mesele yalnızca tarımsal üretim değil, gıda sanayisinin teknoloji

¹³² Faruk Akın, "Türkiye ve Seçilmiş İslam Ülkelerinin Makroekonomik Göstergelerinin Karşılaştırılması", *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2017, 60-73, s.60.

ve altyapı açısından Batı'ya bağımlılığıdır. Bu bağımlılık, ekonomik entegrasyon sürecini zayıflatmakta ve İslam ülkelerinin ortak bir ekonomik politika geliştirmesini engellemektedir.¹³³ Dolayısıyla İslam ülkelerinin ekonomik entegrasyonunu sağlamak için, yalnızca ticaret anlaşmaları yapmak yeterli değildir; aynı zamanda sanayi altyapısının güçlendirilmesi, teknoloji transferinin desteklenmesi ve doğal kaynak gelirlerine olan aşırı bağımlılığın azaltılması yönünde uzun vadeli politikalar geliştirilmesi zorunludur. Avrupa Birliği üye ülkeleri arasında ekonomik çeşitliliği sağlamak amacıyla ortak tarım ve sanayi politikaları oluşturulmuşken, İslam dünyasında böyle bir koordinasyon mekanizması oluşturulamamıştır. Ekonomik engellerin bir diğer önemli boyutu sanayi ve teknoloji alanındaki gerilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Avrupa Birliği'nde sanayileşme süreci ve yüksek teknoloji üretimi ekonomik büyümenin temel taşlarını oluştururken, İslam dünyasında üretim kapasitesi büyük ölçüde ham madde ihracatına dayanmaktadır. Yüksek teknoloji üretimi yapan İslam ülkelerinin sayısı oldukça azdır ve bu da küresel ekonomide rekabet edebilirliği düşürmektedir. İslam dünyasının büyük bir kısmı, sanayi devrimini tam anlamıyla gerçekleştirememiş ve teknoloji üretimi konusunda Batılı ülkelere bağımlı kalmıştır. Özellikle, yerli üretim ve Ar-Ge yatırımlarının yetersizliği, İslam ülkelerinin küresel ekonomik sistemde zayıf bir konumda kalmasına neden olmaktadır.¹³⁴

Bir diğer önemli mesele İslam dünyasında finansal entegrasyon eksikliğidir. Avrupa Birliği, ortak bir para birimi olan Avro'yu benimseyerek ekonomik entegrasyonu daha derin bir hale getirmiştir. Oysa İslam dünyasında ortak bir para birimi oluşturma girişimleri başarısız olmuş ve ülkeler arasında finansal uyum sağlanamamıştır. Özellikle Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın Ortak İslam Dinarı projesi bu konuda önemli bir örneklik teşkil etmektedir. Faizsiz finans ve İslami bankacılık gibi alternatif ekonomik modellerin yaygınlaştırılması konusunda ortak politikaların oluşturulamaması, İslam ülkeleri arasındaki ekonomik iş birliğini sınırlandırmaktadır.

¹³³ Nurbay Sey, "İslam İş Birliği Teşkilatı Üzerine Bir Değerlendirme: Ekonomik Sorunlar ve Fırsatlar", *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 2020, 55-74, s.69.

¹³⁴ A.g.m, s.67.

Tüm bu ekonomik engeller göz önüne alındığında, İslam ülkelerinin güçlü bir ekonomik entegrasyon sağlayabilmesi için öncelikle gelir dağılımındaki eşitsizliklerin azaltılması, sanayileşme sürecinin hızlandırılması, ticaret engellerinin kaldırılması, ortak finansal mekanizmaların oluşturulması ve bölgesel iş birliği kuruluşlarının güçlendirilmesi gerekmektedir. Ancak bu unsurların hayata geçirilmesiyle, İslam dünyasında sürdürülebilir bir ekonomik entegrasyon modeli geliştirilebilir ve küresel ekonomide rekabet edebilir bir İslam Birliği oluşturulabilir.

4.1.3. Mezhepsel ve Dini Engeller

İslam dünyasında entegrasyon çabalarının önündeki en önemli engellerden bir diğeri mezhepsel ayrışmalar ve dini görüş farklılıklarıdır. Avrupa Birliği modelinde entegrasyon sürecinin temel unsurlarından biri, üye devletler arasında ortak bir değerler sisteminin benimsenmesi ve dinin siyasi süreçler üzerindeki etkisinin sınırlı olmasıdır. İslam dünyasında ortak bir dini kimlik bulunmasına rağmen, bu kimlik, siyasi ve ekonomik entegrasyonu zaman zaman desteklerken zaman zaman da ayrışmaları derinleştiren bir unsur haline gelmiştir. Mezhepsel farklılıklar (özellikle Sünnilik ve Şiiilik arasındaki tarihsel rekabet) ve farklı coğrafyalarda dinin siyasete entegre edilme biçimleri, İslam ülkeleri arasında ortak bir vizyon ve hareket tarzı geliştirilmesini güçleştirmiştir. Avrupa Birliği modelinde, seküler değerler çerçevesinde şekillenen bir siyasal kültür oluşturulmuş, dini unsurların siyasi karar alma süreçlerine etkisi asgari düzeye indirilmiştir. Oysa İslam coğrafyasında, din sadece bireysel bir inanç sistemi değil, aynı zamanda siyasi meşruiyetin temel kaynaklarından biri olarak kullanılmaktadır. Bu durum, farklı ülkelerde dini söylemlerin farklı siyasi amaçlarla araçsallaştırılmasına neden olmakta ve İslam ülkeleri arasında güven, istikrar ve ortak çıkar temelli bir entegrasyon zemininin oluşmasını engellemektedir. Böylece, ortak bir dine mensup olmak, Avrupa örneğinde olduğu gibi birleştirici bir unsurdan çok, farklı yorumlar ve siyasi çıkarlar nedeniyle zaman zaman ayrıştırıcı bir dinamik olarak ortaya çıkmaktadır.

Mezhepsel bölünmelerin İslam dünyasında nasıl bir engel teşkil ettiğini anlamak için öncelikle Sünni-Şii ayrışmasını ele almak gerekmektedir. İslam tarihinde, özellikle Dört Halife Dönemi'nin sona ermesiyle belirginleşen bu ayrışma, zamanla Müslüman toplumlar arasında derin bir siyasi ve dini bölünmeye dönüşmüştür. Şii ve Sünni mezhepleri arasındaki tarihsel rekabet, yalnızca teolojik farklılıklara dayanmamış,

aynı zamanda siyasi bir güç mücadelesine dönüşmüştür.¹³⁵ Örneğin, İran ve Suudi Arabistan gibi bölgesel güçlerin mezhepsel temelli politikalar izlemesi, Müslüman dünyasında ortak bir siyasi irade oluşturulmasını zorlaştırmaktadır. Suudi Arabistan, Mısır ve Türkiye gibi ülkeler Sünni eksende hareket ederken, İran, Irak ve Lübnan’da etkin olan Şii gruplar, genellikle farklı bir dış politika çizgisi izlemektedir. Bu ayrışma, İslam ülkeleri arasında iş birliğini teşvik edecek mekanizmaların geliştirilmesini zorlaştırmakta ve tarafların birbirine güvenmesini engellemektedir. Sünni-Şii bölünmesi, yalnızca devletler düzeyinde değil, aynı zamanda toplumsal düzeyde de entegrasyonun önündeki önemli bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Mezhepsel farklılıklar, Müslüman toplumlarda sosyal bütünleşmeyi zorlaştırmakta ve etnik-dini ayrışmayı derinleştirmektedir. Irak, Suriye, Yemen ve Bahreyn gibi ülkelerde, Sünni ve Şii topluluklar arasında yaşanan mezhepsel gerilimler, doğrudan iç savaşlara ve siyasi krizlere dönüşmüştür. Örneğin, Irak’ta Saddam Hüseyin’in devrilmesinin ardından Şii grupların iktidara gelmesi, Sünni topluluklar arasında dışlanmışlık hissi yaratmış ve bu durum ülke içinde uzun süren mezhepsel çatışmalara yol açmıştır. Benzer şekilde, Yemen’de İran destekli Husiler ile Suudi Arabistan destekli Sünni koalisyon arasındaki savaş, mezhepsel ayrışmaların nasıl bölgesel istikrarsızlığa yol açtığını göstermektedir.¹³⁶

Bunun yanı sıra, terörü bir yöntem olarak benimsemiş bir kısım radikal dini grupların yükselişi, İslam dünyasında entegrasyonu engelleyen bir diğer önemli faktördür. Avrupa Birliği örneğinde entegrasyon, demokratik değerler ve hukuk sistemi üzerine inşa edilirken, İslam dünyasında radikal dini grupların güç kazanması, siyasi ve sosyal istikrarı zayıflatmaktadır. El-Kaide, DEAŞ, Boko Haram ve Eş-Şebab gibi örgütler, İslam ülkeleri arasındaki iş birliğini sekteye uğratmakta ve güvenlik tehditlerini artırmaktadır. Bu gruplar, farklı İslam ülkelerindeki yönetime karşı silahlı mücadele yürütmekte ve birçok Müslüman ülkeyi istikrarsızlaştırmaktadır. Örneğin, DEAŞ’ın 2014 yılında Irak ve Suriye’de bir hilafet devleti ilan etmesi, bölgesel entegrasyon çabalarına büyük zarar vermiştir. Bu tarz hükümet dışı grupların İslam dünyasında güç kazanması,

¹³⁵ Betül Yurtalan, “Laurence Louër, Sünniler ve Şiiler: Bir İhtilafın Siyasi Tarihi”, *İletişim Yayınları*, 2022, 159-164, s.160.

¹³⁶ Ali Semin, “Yemen Krizinde Suudi Arabistan ve İran’ın Bölgesel Güç Mücadelesi”, *Bilge Strateji Dergisi*, 2017, 85-104, s.94.

lkeler arasındaki güveni azaltmakta ve ortak politikaların uygulanmasını zorlaştırmaktadır.¹³⁷

Mezhepsel bölünmelerin ve radikal hareketlerin yanı sıra, dini yorum farklılıkları ve fıkhi ayrışmalar, İslam dünyasında ortak bir entegrasyon sürecinin önündeki engellerden biridir. Avrupa Birliği'nde hukuk sistemleri büyük ölçüde seküler normlara dayanırken, İslam dünyasında farklı hukuk anlayışları entegrasyon süreçlerini zorlaştırmaktadır. Hanefi, şafii, Maliki, Hanbeli ve Caferi gibi farklı fıkıh ekollerine dayanan hukuki uygulamalar, ülkeler arasında ortak bir yasal çerçevenin oluşturulmasını güçleştirmektedir.¹³⁸ örneğin, bazı İslam lkelerinde şariat hukuku tamamen uygulanırken, bazı ülkelerde laik hukuk sistemi benimsenmiş ya da karma bir hukuk düzeni oluşturulmuştur. Bu farklılıklar, İslam dünyasında ortak bir hukuki çerçevenin oluşturulmasını ve ortak ekonomik ya da siyasi projelerin hayata geçirilmesini zorlaştırmaktadır. Bu durum, İslam lkelerinin fıkhi çeşitliliği ortadan kaldırmaları gerektiği anlamına gelmemektedir. Aksine, bu mezhebi ve hukuki farklılıkların varlığı, İslam dünyasının tarihsel ve kültürel zenginliğinin bir göstergesi olarak değerlendirilmeli ve entegrasyon süreçlerinde farklılıkların yönetilmesi hedeflenmelidir. Avrupa Birliği rneğinde olduğu gibi, farklı hukuk sistemlerine sahip ülkelerin ortak normlar üzerinde uzlaşarak bir üst hukuk düzeni oluşturabilmesi, İslam lkeleri için de yol gösterici olabilir. Bu bağlamda, İslam lkeleri arasında, mezhebi ve hukuki farklılıkları dikkate alan fakat asgari müştereklerde (İslam hukukun doğal kaynağı olan Kuran-ı Kerim ve hadisler) buluşmayı amaçlayan bir hukuki uyum mekanizmasının geliştirilmesi önem arz etmektedir. Bu noktada belirtmek isteriz ki mezhepsel ayrımlar son derece doğal ve olağandır asıl sıkıntı İslam hukuku yerine laik bir hukuk sisteminin benimsenmesindedir.

Bunların yanı sıra, İslam dünyasında dini otoriteler arasındaki uyumsuzluk, entegrasyon sürecini baltalayan bir diğer unsurdur. Avrupa Birliği'nde Vatikan gibi merkezi bir dini otoritenin olmaması ve seküler yönetim anlayışının benimsenmesi, ye devletler arasında iş birliğini kolaylaştırmıştır. Ancak İslam dünyasında, farklı dini

¹³⁷ A.g.m, s.87.

¹³⁸ Bayram ınar, "İslam Geleneğinde Mezhepleşme Algısı ve Mezhep Olgusu", *Artvin oruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2020, 43-70, s.43.

otoriteler ve âlimler arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Suudi Arabistan'daki Vahhabi anlayış, İran'daki Şii dinî otoritesi, Mısır'daki Ezher Üniversitesi gibi farklı dini merkezlerin İslam hukuku ve yönetimi konusundaki farklı yaklaşımları, İslam ülkeleri arasında ortak bir dini çerçevenin oluşturulmasını engellemektedir. Bu durum, ortak dini değerler etrafında birleşmek yerine, ayrışmalara neden olmakta ve siyasi ilişkileri olumsuz etkilemektedir. Elbette İslam dünyasında bu noktada AB gibi bir yaklaşım beklenemez ancak İslam hukukuna dayalı bir hukuk normu ve beraberinde “güçlü veya güçlendirilmiş” bir halifenin varlığı bu noktada İslam ülkelerinin entegrasyonunda kolaylaştırıcı bir rol oynaması beklenebilir.

Tüm bu faktörler göz önüne alındığında, mezhepsel ayrışmaların azaltılması, dini hoşgörü anlayışının geliştirilmesi, radikalizmin önlenmesi ve ortak bir hukuk ve dini otorite mekanizmasının oluşturulması, İslam dünyasında entegrasyonu güçlendirecek temel unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Avrupa Birliği gibi başarılı entegrasyon modellerinde, ortak değerler ve hukuki çerçevelerin oluşturulmasının birliği güçlendirdiği görülmektedir. Ancak İslam dünyasında bu tür bir sürecin hayata geçirilmesi, siyasi ve sosyal dönüşümlerin gerçekleşmesini gerektirmektedir. Bu bağlamda, mezhepsel ayrılıkların siyasi rekabet unsuru olmaktan çıkarılması, ülkeler arası güvenin artırılması ve dini otoriteler arasındaki iş birliğinin güçlendirilmesi, İslam dünyasında entegrasyon sürecini hızlandırabilecek temel adımlardır.

4.1.4. Kültürel ve Etnik Engeller

İslam ülkeleri arasındaki entegrasyon sürecinin önündeki en önemli engelleri sayarken kültürel ve etnik farklılıklardan da bahsetmek gerekir. Avrupa Birliği modeli incelendiğinde, entegrasyon sürecinin başarıyla ilerleyebilmesi için kültürel ortaklıkların ve ortak tarih bilincinin önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Oysa İslam dünyasında, tarih boyunca farklı kültürel kimliklerin ve etnik grupların bir arada refah içinde yaşamasına rağmen, bu unsurlar günümüzde birleştirici bir faktör olmaktan ziyade, çoğu zaman bölünmelere ve çatışmalara neden olmaktadır. İslam ülkeleri arasındaki kültürel

ve etnik engeller, farklı ulusal kimlikler, etnik milliyetçilik hareketleri, dil farklılıkları, tarihsel rekabetler ve eğitim sistemlerindeki farklılıklar gibi unsurlardan oluşmaktadır.¹³⁹

Öncelikle, İslam dünyasında ulusal kimliklerin ön plana çıkması, entegrasyon sürecinin önündeki en büyük engellerden biridir. Avrupa Birliği, ortak Avrupa kimliği inşa etme sürecine büyük önem vermiş ve üye ülkeler arasında ortak bir aidiyet duygusu geliştirmiştir. Oysa günümüzde var olan İslam ülkelerinde, ulusal kimlikler İslam kimliğinden daha ön planda tutulmuş ve bu durum Müslüman ülkelerin bir araya gelmesini zorlaştırmıştır. 19. ve 20. yüzyılda sömürgecilik döneminin sona ermesiyle birlikte bağımsızlığını kazanan İslam ülkeleri, ulus-devlet anlayışını benimseyerek, kendi ulusal sınırlarını ve kimliklerini güçlendirmeye yönelmişlerdir. Bu süreç, bölgesel iş birliği yerine milliyetçiliğin ön planda tutulmasına neden olmuş ve ortak bir İslam birliği fikrinin arka planda kalmasına yol açmıştır. İslam dünyasında etnik milliyetçilik hareketleri, entegrasyon sürecini engelleyen bir diğer önemli faktördür.¹⁴⁰ Ortadoğu, Kuzey Afrika, Güney Asya ve Orta Asya gibi geniş bir coğrafyaya yayılan İslam dünyasında Araplar, Türkler, Farslar, Kürtler, Berberiler, Peştunlar, Malaylar ve daha birçok etnik grup bulunmaktadır. Bu etnik çeşitlilik, son yüzyıllarda genellikle bir çatışma unsuru olarak ortaya çıkmış ve İslam ülkeleri arasındaki iş birliğini zorlaştırmıştır. Örneğin, Arap milliyetçiliği, 20. yüzyılda özellikle Mısır, Irak ve Suriye gibi ülkelerde güçlü bir ideolojik hareket olarak ortaya çıkmış ve diğer İslam toplumlarıyla entegrasyon çabalarını sınırlamıştır. Benzer şekilde, Türk milliyetçiliği, Fars milliyetçiliği ve Kürt milliyetçiliği gibi hareketler, bölgesel iş birliği yerine ulusal ve etnik aidiyetleri ön plana çıkarmış ve İslam dünyasındaki birlik arayışlarını zayıflatmıştır. Özellikle yakın gelecekte Osmanlı Devletinin dağılmasında da bu durum etkin rol oynamıştır.

Dil farklılıkları da İslam dünyasında entegrasyon sürecini zorlaştıran temel unsurlardan biridir. Avrupa Birliği, çok dilliliği bir zenginlik olarak benimseyerek, üye

¹³⁹ Mustafa Said Yazıcıoğlu; Uğur Yasin Asal, “Türk Dış Politikası ve İslam Dünyası İlişkilerinin Seçilmiş Ülkeler Üzerinden Analizi: Mısır, İran, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri Örneği”, *Barış Araştırmaları Ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 2021, 218.

¹⁴⁰ Özlem Toker Gökçe, “Arap Milliyetçiliğinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönemleri”, *Yeni Fikir Dergisi*, 2019, 55-71, s.59.

lkeler arasında eviri mekanizmaları ve ortak resmi diller geliştirmiştir.¹⁴¹ Ancak İşlam dünyasında dil farklılıkları, ülkeler arasındaki iletişimi zorlaştırmakta ve ortak bir entelektüel ve ekonomik iş birliği zemini oluşturulmasını engellemektedir. Arapça, Türkçe, Farsça, Malaya, Urduca gibi farklı dillerin konuşulduğu İşlam dünyasında, ortak bir dilin benimsenememesi, siyasi ve ekonomik entegrasyonun önündeki önemli bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır. İşlam dünyasının erken dönemlerinde Arapça, bilim ve siyaset dili olarak kullanılmışken, günümüzde bu tür bir ortak dil mekanizması geliştirilememiştir.¹⁴² Bu noktada ortak dil mekanizmasının hayata geçirilmesi ulusal dillerin ortadan kalkması anlamına gelmemekte, ortak dilin tüm İşlam coğrafyasında yaygın ve geçerli olması anlamına gelmektedir.

Tarihsel rekabetler ve geçmişten gelen siyasi ihtilaflar, İşlam lkeleri arasında kültürel uyumu zorlaştıran bir diğer faktördür. Örneğin, Osmanlı Devleti'nin çöküşü sonrası Arap dünyasında Osmanlı yönetimine karşı gelişen olumsuz tarih algısı, yeni kurulan Türkiye Devletinin de aynı şekilde İşlam ülkesinde sırtını dönerek yönünü batıya çevirmiş olması, Türkiye ile Arap lkeleri arasındaki ilişkileri belirli dönemlerde zayıflatmış ve bu durum, bölgesel entegrasyon çabalarına zarar vermiştir. Benzer şekilde, İran ile Arap lkeleri arasındaki tarihsel rekabet, iki taraf arasında kalıcı bir iş birliği mekanizmasının oluşturulmasını zorlaştırmıştır. Bu tür tarihsel çatışmalar, ortak bir gelecek inşa etme fikrini zayıflatmakta ve İşlam lkeleri arasında güven eksikliği yaratmaktadır.

Eğitim sistemlerindeki farklılıklar da İşlam dünyasında ortak bir kimlik ve entegrasyon sürecinin önündeki bir başka engeldir. Avrupa Birliği'nde, Erasmus gibi ğrenci değişim programları, ortak akademik projeler ve bilimsel iş birlikleri aracılığıyla ye ülkeler arasında ortak bir Avrupa kimliği inşa edilirken, İşlam dünyasında bu tür mekanizmalar oldukça sınırlıdır. Her İşlam ülkesinde farklı eğitim müfredatlarının uygulanması, ortak bir tarih ve kültürel bilinç oluşturulmasını zorlaştırmaktadır. Örneğin,

¹⁴¹ European Union, "Languages," An official website of the European Union, [01.04.2025], https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/languages_en

¹⁴² Kahraman Arslan, "İşlam lkeleri Arasında İş Birliğine Giden Yolda Yeni Arayışlar", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 2014, 10(21), 179-198, s.182.

birçok Arap ülkesinde Osmanlı tarihi, bir işgal süreci olarak anlatılırken, Türkiye’de Osmanlı yönetimi İslam dünyasında bir birlik unsuru olarak gösterilmektedir. Bu tür farklı tarih anlatıları, ortak bir İslam bilinci oluşmasını engellemekte ve ülkeler arasındaki güveni zayıflatmaktadır.¹⁴³

Tüm bu faktörler göz önüne alındığında, İslam dünyasında kültürel ve etnik engellerin aşılabilmesi için öncelikle ortak bir kimlik inşa edilmesi (zira İslam dini başlı başına bir kimliktir ve bu ortak kimlik yeterlidir.), tarihsel anlaşmazlıkların giderilmesi, ortak dil ve eğitim projelerinin geliştirilmesi ve kültürel çeşitliliğin bir çatışma unsuru olmaktan çıkarılması gerekmektedir. İslam ülkelerinin de bu doğrultuda ortak tarih bilinci oluşturmaları, eğitim sistemlerini birbirine uyumlu hale getirmesi ve etnik ayrımları aşarak kültürel farklılıkları zenginlik olarak görmesi, entegrasyon sürecinin hızlanmasına katkı sağlayacaktır. Ancak, bu dönüşümün gerçekleşebilmesi için siyasi irade, akademik iş birlikleri ve toplumsal bilinçlendirme çalışmalarının eş zamanlı olarak hayata geçirilmesi gerekmektedir.

4.1.5. Dış Müdahaleler ve Küresel Politikalar

İslam ülkeleri arasındaki entegrasyon sürecini sekteye uğratan en önemli faktörlerden biri de dış müdahaleler ve küresel güçlerin bölgesel politikalarıdır. Avrupa Birliği modelinde entegrasyon, üye devletlerin iç dinamikleri ve ortak çıkarları doğrultusunda şekillenirken, İslam dünyasında dış aktörlerin sürekli olarak devrede olması, entegrasyon süreçlerini zayıflatmaktadır. Tarihsel olarak İslam dünyası, özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda Batılı devletlerin sömürgeci politikalarına maruz kalmış, modern dönemde ise ekonomik, siyasi ve askeri müdahalelere açık hale gelmiştir. Bu müdahaleler, İslam ülkeleri arasındaki güven ortamını zedelemiş, bölgesel ittifakların

¹⁴³ Euronews, “Suudi Arabistan'da Osmanlı İmparatorluğu ile İlgili Müfredat Değişti. Ortaokul Tarih Kitaplarında Osmanlı İmparatorluğu ile İlgili Değişiklikler Neler” [27.04.2025]

oluşmasını zorlaştırmış ve İslam dünyasının küresel sistemde bağımsız bir blok haline gelmesini engellemiştir.¹⁴⁴

Tarihi süreç içinde Batılı güçlerin Osmanlı sonrası İslam dünyasına müdahalesi, bölgesel entegrasyon çabalarını sekteye uğratan en önemli faktörlerden biri olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından İngiltere ve Fransa başta olmak üzere Batılı güçler, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da yapay sınırlar çizerek ulus-devlet anlayışını bölgesel iş birliğinden daha güçlü bir hâle getirmişlerdir. Özellikle 1916 Sykes-Picot Anlaşması, İslam dünyasının parçalanmasını ve Batı'nın bölge üzerindeki kontrolünü pekiştiren en önemli girişimlerden biri olmuştur. Bu anlaşmayla birlikte, İslam coğrafyası üzerinde Batılı devletlerin çıkarları doğrultusunda belirlenen sınırlar, etnik ve mezhepsel çatışmalara neden olmuş, bu durum entegrasyon süreçlerini zayıflatmıştır.¹⁴⁵ İslam ülkeleri arasındaki entegrasyonu zorlaştıran bir diğer önemli dış etken, Batı merkezli uluslararası sistemin İslam dünyasını ekonomik ve siyasi açıdan bağımlı hale getirmesidir. Küresel ekonomi, büyük ölçüde Batılı devletlerin ve uluslararası finans kuruluşlarının kontrolünde şekillenirken, İslam ülkeleri bu sistem içerisinde hammadde tedarikçisi ve Batı'nın sanayi üretimini destekleyen bir piyasa olarak konumlandırılmıştır. Petrol ve doğal gaz gibi enerji kaynaklarına sahip olan İslam ülkeleri, Batılı devletlerin ekonomik stratejileri doğrultusunda hareket etmek zorunda kalmış ve bu durum, İslam ülkelerinin birbirleriyle alternatif ekonomik iş birlikleri geliştirmesini engellemiştir. Örneğin, Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC), petrol fiyatları üzerinde belirli bir etkiye sahip olsa da üye ülkeler arasındaki ekonomik dayanışma yetersizdir ve Batı merkezli finans sistemine bağımlılık devam etmektedir.¹⁴⁶ Nitekim bu kuruluş petrolü dolar para cinsi üzerinden satarak hem dolara olan talebi

¹⁴⁴ Fatma Bozan, “Radikal Örgütlerin Ortaya Çıkmasında Batı Politikalarının Etkisi”, *International Journal Of Cultural And Social Studies (Intjcss)*, 2016, 1-17, s.4.

¹⁴⁵ Yaşar Yeşilyurt, “Orta Doğu’da Ulus Devlet Formasyonun Ortaya Çıkardığı Sorunlar ve Türkiye”, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 2018, 497-536, s.514.

¹⁴⁶ Merve Suna Özel Özcan; Cihan Öten, “Enerji Kriz Girdabı Kavramsallaştırması Bağlamında Ortadoğu’da Petrol Krizleri”, *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 2021, 174-208, s.195.

arttırma yoluyla ABD’yi ekonomik anlamda güçlendiriyor hem de bağımsız bir ekonomik tutumdan uzak bir tavır sergilemiş oluyor.

Dış müdahalelerin en önemli boyutlarından biri de siyasi manipölasyonlar ve İslam ülkelerindeki yönetim değışikliklerine yönelik Batı destekli girişimlerdir. Birçok İslam ülkesinde askeri darbeler ve yönetim değışiklikleri, Batılı devletlerin bölgesel çıkarlarına uygun olarak şekillendirilmiştir.¹⁴⁷ Örneğin, 1953’te İran Başbakanı Muhammed Musaddık’ın, ülkedeki petrol kaynaklarını millileştirme girişimine karşı ABD ve İngiltere destekli bir darbeyle görevden alınması, İslam ülkelerinin kendi iç dinamikleriyle ekonomik ve siyasi kararlar almasını zorlaştıran dış müdahalelerden biridir.¹⁴⁸ Benzer şekilde, 2011 Arap Baharı sürecinde Batılı devletlerin Mısır, Libya ve Suriye gibi ülkelerde farklı grupları desteklemesi, İslam dünyasında bölgesel entegrasyon çabalarının önündeki en büyük engellerden biri olmuştur. Mısır’da Hüsnü Mübarek yönetimine karşı başlayan kitlesel protestolar karşısında Batılı ülkeler başlangıçta temkinli davrandı. Mübarek, özellikle ABD için uzun yıllardır önemli bir müttefikti. Ancak sokak hareketlerinin büyümesiyle rejimin sürdürülemez olduğu ortaya çıkınca Batı, Mübarek’in istifasını desteklemeye yöneldi. Mübarek sonrası dönemde seçimle başa gelen Müslüman Kardeşler hükümeti ve Muhammed Mursi, Batı nezdinde kuşkuyla karşılandı. 2013 yılında gerçekleşen askeri darbeyle iktidara gelen Abdülfettah el-Sisi yönetimi ise zamanla Batı’nın desteğini kazandı, çünkü bu rejim İslamcılığa karşı sert bir duruş sergiliyordu. Bu durum, Batı’nın demokratik ilkelere ziyade çıkarlarını öncelediğini, eylem ve söylem noktasındaki ikiyüzlülüğünü bizlere göstermiş oldu. Libya’da ise Muammer Kaddafi rejimine karşı çıkan silahlı gruplara Batılı ülkeler doğrudan askeri müdahaleyle destek verdiler. NATO öncülüğünde yürütülen hava harekâtlarıyla isyancı gruplara zemin hazırlandı ve bu müdahale sonucunda Kaddafi devrildi. Ancak sonrasında Libya’da siyasi otorite çöktü ve ülke silahlı gruplar arasında bölündü. Batılı devletler bu dönemde de farklı pozisyonlar aldı; örneğin Fransa ve Birleşik Arap Emirlikleri doğudaki Halife Hafter güçlerini desteklerken, diğer bazı ülkeler batıdaki Ulusal Mutabakat Hükümeti’ni destekledi. Bu parçalı tutum, Libya’daki

¹⁴⁷ Muhammet Cemal Şahinoğlu; Ahmet Ateş, “Orta Doğu’da Darbelerin Arka Planı: Mısır Örneği”, *Tesam Akademi Dergisi*, 2017, 97-131, s.113.

¹⁴⁸ A.g.m, s.106.

kaosun daha da derinleşmesine yol açtı. Suriye’de ise Batı’nın politikası daha karmaşık bir hal aldı. Esad rejimine karşı başlayan halk ayaklanması silahlı çatışmalara dönüştükçe Batılı ülkeler, başta Özgür Suriye Ordusu gibi ılımlı muhalif gruplara destek vermeye başladı. Ancak zamanla muhalif cephede terörü bir yöntem olarak benimsemiş radikal İslamcı unsurların öne çıkması, Batı’nın desteğini geri çekmesine ve daha seçici davranmasına neden oldu. Bu süreçte öncelik, IŞİD tehdidinin artmasıyla birlikte, radikal unsurlarla mücadeleye kaydı. ABD başta olmak üzere bazı Batılı ülkeler, IŞİD’e karşı mücadele kapsamında PYD/YPG gibi silahlı gruplarla iş birliğine yöneldi. Bu durum özellikle PYD/YPG gibi örgütleri terör örgütü olarak gören Türkiye ile Batı arasında da ciddi gerilimler yarattı.

Sonuç olarak Batılı devletler Arap Baharı sürecinde demokrasi, insan hakları ve özgürlükler söylemini sıkça kullansalar da, sahadaki uygulamaları çoğu zaman çıkar temelli ve çelişkili oldu. Bu da hem bölgede Batı’ya yönelik güveni zedeledi hem de uzun vadede istikrarın sağlanamamasına katkı sağladı. Her ülkede farklı grupları desteklemeleri, bu ülkelerdeki iç savaşların ve siyasi parçalanmaların daha da derinleşmesine neden oldu.

Günümüzde ABD, Çin, Avrupa Birliği ve Rusya gibi küresel güçler, İslam dünyasının bölgesel dinamiklerini doğrudan etkileyen politikalar izlemektedir. ABD’nin Orta Doğu’daki askeri müdahaleleri, Rusya’nın Esed döneminde Suriye’deki askeri varlığı, Çin’in "Kuşak ve Yol" girişimi ile İslam ülkelerindeki ekonomik etkinliği ve Avrupa Birliği’nin Kuzey Afrika ve Orta Doğu’daki dış politikaları, bölgesel entegrasyon çabalarının yönünü belirlemektedir. Özellikle 11 Eylül sonrası dönemde İslam dünyasında terörle mücadele adı altında yürütülen askeri müdahaleler, ülkeler arasında siyasi ve ekonomik istikrarsızlıklara yol açmıştır. Afganistan’ın işgali (2001), Irak’ın işgali (2003) ve Suriye’deki çatışmalar (2011-2024), bölgesel güç dengelerini zayıflatmış ve ortak İslam entegrasyon girişimlerinin sekteye uğramasına neden olmuştur. Çin, son yıllarda "Kuşak ve Yol" girişimi ile Orta Asya, Orta Doğu ve Afrika’daki Müslüman ülkelerde büyük altyapı projeleri gerçekleştirmektedir.¹⁴⁹ Ancak, bu projeler bazı ülkeler

¹⁴⁹ Orhan Karaoğlu, “Orta Asya’da Abd-Çin-Rusya Rekabeti ve Türk Dünyasına Yansımaları”, *USAD*, 2022, 135-158, s.137.

için borç bağımlılığı yaratmış ve ekonomik bağımsızlıklarını tehdit eden unsurlar ortaya çıkarmıştır. Rusya ise, Suriye’de Esad rejimine verdiği destekle İslam dünyasında farklı ülkeler arasındaki gerilimleri artırmış, Şii-Sünni ayrımını derinleştirmiştir.

İslam ülkeleri arasındaki bölünmüşlüğü derinleştiren bir diğer faktör ise İsrail-Filistin meselesidir. İsrail’in 1948’de kurulmasının ardından Orta Doğu’daki jeopolitik dengeler büyük ölçüde değişmiş ve Filistin meselesi, İslam dünyasında ortak bir tavır alınmasını gerektiren bir konu haline gelmiş ve İslam ülkeleri arasındaki ortak hareket etme kapasitesinin en büyük sınavlarından biri olmuştur. 1948-1949 savaşı, 1967 Altı Gün Savaşı ve 1973 Yom Kippur Savaşı gibi olaylar, İslam ülkeleri arasında bir dayanışma ve entegrasyon ihtiyacını ortaya çıkarmış olsa da ülkeler arasındaki bölünmüşlük nedeniyle etkili bir çözüm üretilememiştir. İslam ülkelerinin Batı ile olan ilişkileri ve bölgesel çıkar çatışmaları, Filistin meselesinde ortak bir duruş sergilenmesini engellemiştir.¹⁵⁰ Türkiye, Suudi Arabistan ve Mısır gibi bölgesel güçler, dönemsel olarak Filistin meselesinde ortak tavırlar sergilemiş olsalar da, genel anlamda İsrail ve Batılı devletlerle ilişkilerini sürdürmeye yönelik dış politika tercihleri, etkili bir İslam dayanışmasının inşasını zorlaştırmıştır. İran, devrim sonrası dönemde İsrail ile diplomatik ilişkilerini tamamen kesmiş ve sert bir İsrail karşıtı söylem benimsemiştir. Suudi Arabistan ise İsrail’i resmî olarak tanınamamakla birlikte, özellikle son yıllarda Batı ile stratejik ittifaklarını koruma çabası içinde olmuştur. Türkiye, tarihi süreçte İsrail ile diplomatik ilişkilerini belirli krizlere rağmen sürdürmüş, Filistin meselesinde ise daha çok retorik düzeyde destek sunmuştur. Mısır ise 1979’da Camp David Anlaşmaları çerçevesinde İsrail’i tanıyan ilk Arap ülkesi olmuş ve bu durum, Arap dünyasında önemli bir kırılmaya yol açmıştır.¹⁵¹ Bu çeşitlenen dış politika yönelimleri, İslam dünyasında Filistin meselesine yönelik ortak bir diplomatik ve siyasi tavır geliştirilmesini güçleştirmiş, Filistin davasının İslam ülkeleri nezdinde kolektif bir seferberlik konusu haline gelmesini engellemiştir.

¹⁵⁰ Barış Esen, “Güç Asimetrisi Çerçevesinde Filistin’deki Bölünmüşlüğün İsrail ile Çözumsuzlüğe Etkisi”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 2020, 783-819, s.789.

¹⁵¹ Elif Miray Yazıcı, “Camp David Antlaşmaları Çerçevesinde Mısır – İsrail İlişkileri ve Günümüze Yansımaları”, *Uluslararası İlişkiler ve Politika Dergisi*, 2021, 1-19, s.7.

Dış müdahalelerin askeri boyutu da İslam dünyasındaki entegrasyon sürecini olumsuz etkileyen unsurlar arasındadır. NATO ve diğer Batılı askeri örgütler, birçok İslam ülkesinde askeri üsler bulundurmakta ve bölgesel dengeleri doğrudan etkilemektedir. Körfez ülkeleri, ABD ile yakın askeri iş birlikleri içinde bulunurken, İran ve yakın zamanlara dek Suriye gibi ülkeler Batı karşıtı bloklara yakın durmaktadır. Bu askeri bölünmüşlük, İslam ülkelerinin ortak bir güvenlik politikası oluşturmasını ve bölgesel bir savunma mekanizması geliştirmesini imkânsız hale getirmektedir. Örneğin, Avrupa Birliği içinde ortak bir savunma politikası benimsenmiş ve NATO ile koordineli bir güvenlik anlayışı geliştirilmişken, İslam dünyasında ortak bir askeri ittifak oluşturulamamıştır. Aynı zamanda İngiltere Eski Başbakanı Margaret Thatcher'ın "Düşmanı olmayan ideoloji yaşayamaz. NATO'nun yaşayabilmesi için mutlaka bir düşmanımızın olması lazımdır. Sovyetler Birliği dağıldı ve düşman olmaktan çıktı. Onun yerine yeni bir düşman koymamız gerekiyor. Bu yeni düşman İslam'dır" cümlesi¹⁵², İslam ülkeleri arasında askeri birliğin oluşturulmasının önemini ortaya koyan bir cümle olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna karşın 1981 yılında kurulan Körfez İşbirliği Konseyi gibi bölgesel iş birliği mekanizmalarının etkinliği, sınırlı kalmış ve İslam ülkelerinin ortak güvenlik politikaları geliştirmesi mümkün olmamıştır.

İslam dünyasında dış müdahalelerin entegrasyon sürecini baltalayan bir diğer yönü de Batılı ülkelerin İslam ülkeleri arasındaki diplomatik ilişkileri manipüle etmesidir. Avrupa Birliği modelinde, üye ülkeler arasında düzenli diplomatik toplantılar, ortak karar alma mekanizmaları ve bağlayıcı antlaşmalar yürürlükteyken, İslam dünyasında diplomatik ilişkiler genellikle küresel güçlerin etkisi altında şekillenmektedir. Örneğin, ABD'nin İran'a uyguladığı ekonomik ambargolar, İslam ülkelerinin İran ile ticaret yapmasını zorlaştırmış ve bölgesel ekonomik iş birliğini sekteye uğratmıştır. Benzer şekilde, Rusya ve Çin'in Orta Asya'daki İslam ülkeleri üzerinde artan nüfuzu, bu ülkelerin Batı ve diğer İslam ülkeleriyle olan ilişkilerini belirleyen önemli bir faktör olmuştur.¹⁵³

¹⁵² Millî Gazete, "Hata Değil, 'Margaret Planı'nın Bir Parçası!" [19.04.2025]

¹⁵³ Aydın Aydın, "Küresel Mücadele Politikaları: Orta Asya'da Rusya, ABD ve Çin", *Süleyman Demirel Vizyoner Dergisi*, 2015, 1-11, s.3.

Sonuç olarak, dış müdahaleler ve küresel politikalar, İslam ülkelerinin kendi iç dinamikleriyle bağımsız bir entegrasyon süreci yürütmesini engelleyen en önemli faktörlerden biridir. Batı'nın İslam dünyasına yönelik böl ve yönet stratejileri, ekonomik bağımlılıklar, askeri müdahaleler ve siyasi manipülasyonlar, İslam ülkeleri arasındaki ortak politikaların oluşturulmasını engellemiştir. İslam ülkelerinin başarılı bir entegrasyon süreci yürütebilmesi için öncelikle dış müdahalelere karşı ortak bir strateji belirlemesi, ekonomik bağımsızlığını artırması ve bölgesel iş birliği mekanizmalarını güçlendirmesi gerekmektedir. Avrupa Birliği modeli incelendiğinde, başarılı entegrasyonun temelinde bağımsız ekonomik yapılar, ortak güvenlik politikaları ve kurumsallaşmış diplomatik mekanizmalar yer almaktadır. İslam dünyasının da benzer bir entegrasyon sürecine ulaşabilmesi için dış güçlerin bölge üzerindeki etkisini azaltacak bağımsız politikalar geliştirmesi gerekmektedir.

4.1.6. Hukuki ve Kurumsal Engeller

İslam ülkeleri arasındaki entegrasyonun önündeki temel engellerden biri de hukuki ve kurumsal eksikliklerdir. Avrupa Birliği modeli incelendiğinde, başarılı bir entegrasyonun en önemli unsurlarından birinin güçlü hukuki çerçeveler ve kurumsal mekanizmalar olduğu görülmektedir. AB, üye devletler arasında ortak hukuki normlar geliştirmiş, bağlayıcı anlaşmalar ve sözleşmeler yoluyla entegrasyon sürecini sağlamlaştırmış ve Avrupa Adalet Divanı gibi ortak yargı organları aracılığıyla hukukun üstünlüğünü güvence altına almıştır.¹⁵⁴ Oysa İslam dünyasında, uluslararası hukuki çerçevenin oluşturulamaması ve kurumsal iş birliği mekanizmalarının zayıflığı, entegrasyon sürecini büyük ölçüde sekteye uğratmaktadır. İslam dünyasında şeriat hukuku ile seküler hukuk arasındaki farklar, entegrasyon çabalarının önündeki bir diğer engeldir. Bazı İslam ülkeleri şeriat hükümlerine dayalı bir hukuk sistemi benimserken (Suudi Arabistan, İran, Pakistan gibi), bazıları seküler bir hukuk sistemine sahiptir (Türkiye, Tunus gibi). Bunun yanı sıra, birçok ülkede karma hukuk sistemleri uygulanmaktadır (Mısır, Malezya, Endonezya). Bu farklılıklar, İslam ülkeleri arasında

¹⁵⁴ Semih Serkant Aktuğ; Uğur Çelik, “Avrupa Birliği Hukuku ve Avrupa Birliği İş Hukukunun Kaynakları ve Temel Özellikleri”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2013, 155-182, s.158.

ortak bir yasal çerçevenin oluşturulmasını ve ticaret, yatırım, eğitim ve hatta göç gibi konularda hukuki uyumun sağlanmasını zorlaştırmaktadır.

Hukuki bütünleşmenin sağlanamaması, ekonomik iş birliği ve ticaret anlaşmalarının hayata geçirilmesini de sekteye uğratmaktadır. Avrupa Birliği, üye ülkeler arasında ortak bir ticaret hukuku geliştirmiş ve tek pazar anlayışını benimsemiştir.¹⁵⁵ Oysa İslam dünyasında ticaret hukuku ve yatırım düzenlemeleri ülkeden ülkeye farklılık göstermekte, bu da ticaretin serbestleşmesini ve sınır ötesi yatırımları zorlaştırmaktadır. Örneğin, bazı İslam ülkeleri yabancı yatırımlara açıkken, bazı ülkeler yabancı sermaye konusunda kısıtlayıcı politikalar uygulamaktadır. Ayrıca, birçok ülkede yatırımcıların karşılaştıkları hukuki belirsizlikler ve yolsuzluk gibi sorunlar, İslam ülkeleri arasındaki ekonomik bütünleşmeyi yavaşlatmaktadır.

İslam dünyasında hukuki iş birliğinin önündeki bir diğer engel, uluslararası hukuk normlarına uyum eksikliğidir. Avrupa Birliği, üyelerinin uluslararası hukuk çerçevesinde hareket etmesini sağlamak için çeşitli mekanizmalar geliştirmiştir. Örneğin, insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğü gibi temel normlar, AB üyeliği için bir ön koşul olarak kabul edilmektedir. Oysa İslam dünyasında, insan hakları, temel özgürlükler ve hukukun üstünlüğü alanlarında ortak bir anlayışın eksikliği belirgin şekilde hissedilmektedir. Bazı İslam ülkeleri, Birleşmiş Milletlerce kabul edilen insan hakları sözleşmeleri gibi uluslararası hukuk belgelerine taraf olsalar da bu sözleşmelerin iç hukukta etkili bir biçimde uygulanması konusunda ciddi uyumsuzluklar görülmektedir. Bazı ülkeler ise uluslararası hukuk normlarına çekinceler koymakta veya uygulamayı kültürel, dini ya da siyasi gerekçelerle sınırlamaktadır. Bu çeşitlilik, İslam ülkeleri arasında hukuki uyumun sağlanmasını zorlaştırmakta ve bölgesel iş birliği çabalarının kurumsal bir temele oturtulmasına engel teşkil etmektedir. Avrupa Birliği örneğinde görüldüğü üzere, başarılı bir bölgesel entegrasyon için üye devletler arasında asgari düzeyde ortak hukuki normlara bağlılık gereklidir. Oysa İslam dünyasında farklı insan hakları anlayışları, hukuk sistemleri arasındaki büyük yapısal farklılıklar ve uluslararası yükümlülüklerin iç hukukta farklı şekilde yorumlanması, ortak bir normlar sistemi

¹⁵⁵ Sirghi Nicoleta; Cisma Laura, “Decisions Et Competitivite Sur Le Marche Unique Europeen”, *University Of Oradea, Faculty Of Economics*, 2008,437-441, s.437.

oluşturulmasını güçleştirmektedir. Bu durum, ekonomik ve siyasi entegrasyon mekanizmalarının sürdürülebilir bir hukuki çerçeveye kavuşmasını da engellemekte, devletler arasında güven inşasını zorlaştırmaktadır.¹⁵⁶

Kurumsal engeller açısından en büyük eksikliklerden biri de bağlayıcı kararlar alabilecek güçlü bir uluslararası örgütün bulunmamasıdır. Avrupa coğrafyasında, Avrupa Birliği ve Avrupa Konseyi gibi teşkilatlar yoluyla hem iktisadi ve ticari alanda hem de insan hakları alanında alanlarında entegrasyon sağlanmış ve alınan kararlar üye devletler için bağlayıcı hale getirmiştir.¹⁵⁷ Oysa İslam dünyasında İslam İşbirliği Teşkilatı, D-8, Körfez İşbirliği Konseyi ve Arap Birliği gibi bölgesel örgütler bulunsa da, bu kuruluşlar genellikle etkisiz kalmakta ve ülkeler arasında güçlü bir iş birliği mekanizması oluşturamamaktadır. Hukuki ve kurumsal eksikliklerin bir diğer önemli boyutu da hukukun üstünlüğü ve yargı bağımsızlığı konusundaki farklılıklardır. Avrupa Birliği, yargı sistemlerinde bağımsızlığı ve hukukun üstünlüğünü güvence altına almışken, İslam dünyasında birçok ülkede siyasi otoritelerin yargı mekanizmaları üzerinde büyük bir etkisi bulunmaktadır. Bu durum, özellikle yatırımcılar ve ticaret aktörleri açısından belirsizlik yaratmakta ve İslam ülkeleri arasında ekonomik ve hukuki iş birliği mekanizmalarının oluşturulmasını engellemektedir.

Tüm bu unsurlar göz önüne alındığında, İslam dünyasında hukuki ve kurumsal eksikliklerin giderilmesi, entegrasyon sürecinin başarısı açısından kritik bir öneme sahiptir. Hukuki uyum ve güçlü kurumsal mekanizmalar olmadan, ekonomik, siyasi ve kültürel entegrasyonun sağlanması mümkün olmayacaktır. Avrupa Birliği modelinden ders çıkararak, İslam dünyasının da güçlü bir hukuki çerçeve ve kurumsal yapı oluşturmaya yönelik adımlar atması gerekmektedir. Ancak bu süreç, yalnızca hukuki reformlarla değil, aynı zamanda siyasi irade ve toplumsal bilinç ile desteklenmelidir.

¹⁵⁶ Ramin Moshtaghi, “The Relation Between International Law, Islamic Law And Constitutional Law Of The Islamic Republic Of Iran”, *Max Planck Yearbook Of United Nations Law*, 2009, 375-420 s.390.

¹⁵⁷ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, “Avrupa Birliğinde Yasama ve Karar Alma Süreçleri”, [03.03.2025]

5. BÖLÜM: İSLAM ÜLKELERİ ARASINDAKİ ENTEGRASYONUN ÖNCÜLÜ NİTELİĞİNDEKİ MÜSLÜMANLAR-ARASI ÖRGÜTLER

İslam dünyasında entegrasyon fikri, tarihsel süreç içinde farklı aşamalardan geçmiş, zaman zaman başarıya ulaşmış, ancak çoğu zaman çeşitli engeller nedeniyle sekteye uğramıştır. Avrupa Birliği modelinde görüldüğü gibi, başarılı entegrasyon süreçleri genellikle ortak bir siyasi irade, ekonomik dayanışma, hukuki mekanizmalar ve kurumsal yapılar çerçevesinde şekillenmiştir. İslam ülkeleri arasındaki entegrasyon girişimleri ise, tarih boyunca dini ve kültürel birliktelik temelinde başlamış, siyasi birleşme ve ekonomik iş birliği süreçleriyle devam etmiştir. Ancak, İslam dünyasında farklı siyasi yönetim anlayışları, mezhepsel bölünmeler, dış müdahaleler ve ulus-devlet merkezli politikalar, entegrasyon çabalarının derinleşmesini çoğu zaman engellemiştir. Tarih boyunca İslam ülkeleri arasında entegrasyonun sağlanabildiği dönemler, genellikle ortak bir siyasi otoritenin tesis edildiği ve ekonomik iş birliklerinin geliştirildiği zaman dilimlerine denk gelmiştir. Örneğin, Dört Halife Dönemi, İslam dünyasında siyasi ve hukuki birliğin korunduğu önemli bir dönem olarak öne çıkarken, Emevîler ve Abbasîler döneminde geniş bir coğrafyada ekonomik, kültürel ve bilimsel entegrasyon sağlanmıştır. Osmanlı Devleti, farklı etnik ve dini grupları bir arada tutan yönetim modeliyle, İslam dünyasında uzun süreli bir entegrasyon süreci oluşturmuş ve ekonomik, askeri ve hukuki mekanizmaları bir araya getiren güçlü bir sistem inşa etmiştir. 20. yüzyılda, Osmanlı'nın çöküşü ve ulus-devlet anlayışının hâkim hale gelmesiyle birlikte, entegrasyon çabaları daha çok bölgesel iş birlikleri çerçevesinde gelişmiş, ancak İslam ülkeleri arasında kapsamlı bir entegrasyon modeli oluşturulamamıştır.

Modern dönemde, İslam dünyasında entegrasyonu sağlama amacıyla çeşitli kurumsal ve ekonomik iş birliği mekanizmaları geliştirilmiştir. 1969 yılında kurulan İslam İşbirliği Teşkilatı, üye ülkeler arasında siyasi ve ekonomik dayanışmayı artırmayı hedeflemiş, ancak bağlayıcı karar alma mekanizmalarının eksikliği nedeniyle etkili bir entegrasyon sağlayamamıştır. Benzer şekilde, 1981 yılında Körfez İşbirliği Konseyi, özellikle Körfez ülkeleri arasında ekonomik ve güvenlik iş birliğini artırmayı amaçlamış, ancak bölgesel siyasi farklılıklar nedeniyle sınırlı başarı elde etmiştir. Türkiye'nin öncülüğünde 1997'de kurulan Gelişen Sekiz Ülke oluşumu ise İslam dünyasında ekonomik iş birliğini artırmayı hedeflemiş, ancak küresel ekonomik sistemle entegrasyonun zorlukları nedeniyle beklenen etkiyi yaratamamıştır.

İslam dünyasında entegrasyon çabalarının başarıya ulaştığı örnekler, Müslüman ülkeler arasındaki iş birliğinin mümkün olduğunu göstermektedir. Tarihsel süreçte Abbasîler döneminde bilimsel ve kültürel bir entegrasyonun sağlanması, Osmanlı'nın millet sistemiyle dini ve etnik gruplar arasında bir uyum oluşturmaya ve Pan-İslamizm hareketleri ile Müslüman ülkeler arasında siyasi ve ekonomik iş birliği girişimleri, bu sürecin önemli aşamalarıdır. Ancak, entegrasyon sürecinin başarılı olabilmesi için siyasi irade, ekonomik dayanışma, hukuki uyum ve kurumsal mekanizmaların güçlendirilmesi gerekmektedir.

İslam dünyasında entegrasyon çabaları tarihsel süreç içinde çeşitli örgütlerin öncülüğünde şekillenmiş ve kurumsal bir çerçeveye oturtulmaya çalışılmıştır. Avrupa Birliği'nin ekonomik ve siyasi entegrasyon modelinin aksine, İslam dünyasında entegrasyon girişimleri genellikle dinî, siyasi, ekonomik veya askeri temellere dayalı örgütler aracılığıyla yürütülmüştür. Ancak bu örgütlerin büyük çoğunluğu, Avrupa Birliği'nin bütünleşme sürecinde olduğu gibi derin bir entegrasyon oluşturmamış, daha çok bölgesel ya da sınırlı iş birliği mekanizmaları şeklinde faaliyet göstermiştir. İslam ülkeleri arasında entegrasyonu teşvik etmek amacıyla kurulan bu örgütler, zaman içinde farklı misyonlar üstlenmiş, ancak siyasi çekişmeler, ekonomik dengesizlikler ve dış müdahaleler gibi nedenlerle sürdürülebilir ve güçlü bir entegrasyon oluşturmakta zorlanmıştır. Avrupa Birliği örneğinde olduğu gibi derinlemesine bir entegrasyon sürecinin oluşması için kurumsal yapıların güçlü olması, üye ülkeler arasında ortak ekonomik çıkarların bulunması ve siyasi iradenin tutarlı bir şekilde sürdürülmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, mevcut Müslümanlar-arası örgütler, entegrasyon için önemli birer yapı taşı olsalar da Avrupa Birliği modeli ile kıyaslandığında kurumsal derinliklerinin yetersiz olduğu görülmektedir.

5.1. Arap Birliği (1945 - Günümüz)

Arap Birliği, 22 Mart 1945'te Kahire'de imzalanan protokolle resmen kurulan, Arap devletleri arasında siyasi, ekonomik, kültürel ve askeri iş birliğini teşvik etmeyi amaçlayan bölgesel bir uluslararası örgüttür. Kuruluşunun temel amacı, Arap dünyasının ortak çıkarlarını korumak, bağımsızlıklarını güvence altına almak ve üye devletler arasındaki iş birliğini artırmaktır. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermek üzere olduğu bir dönemde, Arap ülkeleri, Batılı emperyalist güçlerin etkisinden kurtulma sürecine girmiş

ve ulusal bağımsızlık hareketlerini destekleyen bir birlik oluşturma gerekliliğini hissetmiştir. Bu bağlamda, Arap Birliği'nin kuruluşu, Arap dünyasında ulusal egemenlik ve bölgesel iş birliği açısından kritik bir dönüm noktasını temsil etmektedir.¹⁵⁸ Arap Birliği'nin kuruluş süreci, dönemin uluslararası siyasi dengeleri ve Arap dünyasının iç dinamikleri göz önünde bulundurularak şekillenmiştir. Arap milliyetçiliği fikri, özellikle Osmanlı Devleti'nin çöküşü sonrasında daha belirgin hale gelmiş ve Arap devletleri arasında ortak bir kimlik oluşturma girişimleri hız kazanmıştır.¹⁵⁹ Ancak, bu birliktelik fikri, Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere ve Fransa'nın Ortadoğu'da manda yönetimleri kurması nedeniyle büyük ölçüde sekteye uğramıştır. 1940'lı yıllara gelindiğinde, Mısır, Suudi Arabistan, Irak, Lübnan, Ürdün, Suriye ve Yemen gibi ülkeler, bağımsızlıklarını kazanmış ve ortak bir bölgesel iş birliği mekanizması oluşturma yolunda adımlar atmaya başlamıştır. Mısır Kralı I. Faruk'un öncülüğünde yürütülen görüşmeler sonucunda, 1944'te İskenderiye Protokolü imzalanmış ve Arap devletlerinin ortak çıkarlarını savunacak bir organizasyon kurulması kararlaştırılmıştır. 22 Mart 1945'te Kahire'de düzenlenen toplantıda Arap Birliği Pakti¹⁶⁰ imzalanarak Arap Birliği resmen kurulmuştur.¹⁶¹

Arap Birliği, kuruluşundan itibaren Arap devletleri arasında siyasi, ekonomik, kültürel ve güvenlik iş birliğini artırmayı hedeflemiş, ancak üye devletler arasındaki siyasi farklılıklar ve bölgesel çatışmalar nedeniyle çoğu zaman etkisiz kalmıştır. Kuruluş aşamasında belirlenen ana hedefler arasında, Arap devletlerinin dış müdahalelerden korunması, ortak bir ekonomik pazar oluşturulması, kültürel ve bilimsel iş birliğinin artırılması ve ortak bir savunma politikasının geliştirilmesi yer almaktadır. Ancak, Birliğin en büyük sınavı, 1948'de İsrail'in kurulması ve Arap-İsrail çatışmalarının

¹⁵⁸ Battal Doğan, "Arap Birliğinin Üye Ülkeleri Arası Çatışmaları Çözme Kapasitesi", *Ortadoğu Etütleri Dergisi*, 2021,313-336, s.316.

¹⁵⁹ Halil Uğur Ay, "Arap Birliğini Doğuran Temel İdeoloji Üzerine Bir Değerlendirme: Arap Milliyetçiliği", *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 2018, 24-49, s.33.

¹⁶⁰ "Arap Devletleri Ligi", "Arap Birliği Pakti. Kahire", 22 Mart 1945. *Avalon Project, Yale Law School*. https://avalon.law.yale.edu/20th_century/arableag.asp [15.04.2025]

¹⁶¹ *A.g.m*, s.46.

başlamasıyla yaşanmıştır. Arap Birliği, Filistin meselesini en önemli ortak dava olarak benimsemiş ve bu bağlamda İsrail'e karşı ortak bir tutum geliştirmeye çalışmıştır. 1948 Arap-İsrail Savaşı'nda üye devletler arasında ortak bir askeri strateji oluşturulmaya çalışılmış, ancak koordinasyon eksikliği ve askeri yetersizlikler nedeniyle istenilen sonuçlar elde edilememiştir.¹⁶²

Arap Birliği, Filistin meselesinin yanı sıra, üye devletler arasındaki ekonomik entegrasyonu sağlamak için de çeşitli girişimlerde bulunmuştur. 1950 yılında Ortak Savunma ve Ekonomik İş Birliği Antlaşması¹⁶³ imzalanarak, üye devletler arasında ortak bir savunma politikası oluşturulması ve ekonomik kalkınmanın desteklenmesi amaçlanmıştır.¹⁶⁴ Arap Birliği'nin tarihindeki önemli dönemeçlerden biri de 1967 Altı Gün Savaşı ve sonrasında alınan kararlar olmuştur. İsrail'in Arap topraklarını işgali sonrasında Birlik, Arap ülkelerinin ortak bir strateji geliştirmesi yönünde kararlar almıştır ve 1967'de Hartum Zirvesi'nde İsrail ile müzakereleri reddeden ve "Üç Hayır" ilkesi olarak bilinen (İsrail ile barış yok, İsrail'i tanıma yok, İsrail ile müzakere yok) kararlar alınmıştır.¹⁶⁵ Ancak, ilerleyen yıllarda bazı üye devletler İsrail ile diplomatik ilişkiler geliştirmeye başlamış ve bu durum Arap Birliği içinde fikir ayrılıklarına yol açmıştır.

Birliğin bir diğer önemli dönemi 1978 Camp David Anlaşmaları¹⁶⁶ ve sonrasında yaşanan gelişmelerdir. Mısır, İsrail ile barış anlaşması imzalayarak diplomatik ilişkiler kurmuş ve bu durum diğer Arap ülkeleri tarafından büyük tepkiyle karşılanmıştır. Mısır, bu süreçte Arap Birliği'nden ihraç edilmiş, ancak 1989'da tekrar üyeliğe kabul

¹⁶² Gökhan Dönmez, "Arap Birliği: Siyasi ve Hukukî Niteliği", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2015, 171-208, s.187.

¹⁶³ Arap Devletleri Ligi. (1950), "Ortak Savunma ve Ekonomik İş Birliği Antlaşması", Kahire.

¹⁶⁴ A.g.m, s.187.

¹⁶⁵ Yusuf Yıldırım, İsrail-Filistin Sorununda İki Devletli Çözüm Arayışları, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 2021, 3840-3884, s.3849.

¹⁶⁶ Camp David Accords, 17 Eylül 1978, *The Avalon Project, Yale Law School*, https://avalon.law.yale.edu/20th_century/campdav.asp. [15.04.2025]

edilmiştir. 1990’larda ise, Körfez Savaşı sırasında Birlik içindeki bölünmeler daha da derinleşmiş ve üye ülkelerin dış politika tercihleri farklı yönlerde savrulmuştur.¹⁶⁷

Arap Birliği’nin kurumsal yapısı, üye devletlerin bağımsız politikalarını sürdürmelerine olanak tanıyan gevşek bir organizasyon modeli üzerine kurulmuştur. Birliğin en önemli organı, üye devletlerin liderlerinden oluşan Arap Zirvesidir ve burada alınan kararlar bağlayıcı olmaktan çok, siyasi yönlendirme niteliği taşımaktadır. Birliğin yürütme organı Arap Birliği Genel Sekreterliği olup, Birliğin faaliyetlerini koordine etmekle görevlidir. Kahire merkezli olan bu yapı, Arap ülkeleri arasındaki iş birliğini teşvik etmek için çeşitli komiteler ve alt kurumlar oluşturmuştur. Ancak, Birliğin karar alma mekanizmaları genellikle üye devletlerin ulusal çıkarlarına göre şekillendiği için, alınan kararların uygulanabilirliği sınırlı kalmıştır.¹⁶⁸ Arap Birliği, 21. yüzyılda Arap Baharı süreciyle de büyük bir sınav vermiştir. 2011’de başlayan halk ayaklanmaları, birçok Arap ülkesinde rejim değişikliklerine yol açmış ve bölgesel istikrarsızlığı artırmıştır. Arap Birliği, bu süreçte Libya’da Kaddafi yönetimine karşı uluslararası müdahaleye destek vermiş, ancak Suriye’de Esad rejimi konusunda üye devletler arasında ciddi görüş ayrılıkları yaşanmıştır. Bu durum, Birliğin bölgesel krizlere müdahale etme kapasitesinin zayıf olduğunu ve ortak bir dış politika geliştirme konusunda başarısız kaldığını göstermiştir.¹⁶⁹

Sonuç olarak, Arap Birliği, Arap dünyasında entegrasyonu sağlama amacıyla kurulan en önemli bölgesel örgütlerden biri olmasına rağmen, tarihsel süreç içinde siyasi çekişmeler, dış müdahaleler ve üye devletlerin çoğu zaman ulusal çıkarlarını öncelemeleri nedeniyle büyük ölçüde etkisiz kalmıştır. Birlik, Arap dünyasında ekonomik ve siyasi entegrasyonu sağlamaya yönelik çeşitli girişimlerde bulunmuş, ancak Avrupa Birliği gibi derin bir entegrasyon modeli oluşturamamıştır. Arap ülkeleri arasındaki siyasi istikrarsızlık, mezhepsel bölünmeler ve farklı dış politika yaklaşımları, Birliğin işlevselliğini kısıtlayan en önemli faktörler arasında yer almaktadır. Bu durum,

¹⁶⁷ A.g.m, s.187.

¹⁶⁸ A.g.m, s.320-321.

¹⁶⁹ A.g.m, s.201.

İslam dünyasının entegrasyonu için kurumsal mekanizmaların güçlendirilmesi ve üye devletlerin ortak çıkarlar doğrultusunda hareket etmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

5.2. İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) (1969 - Günümüz)

İslam dünyasında uluslararası iş birliğini ve dayanışmayı güçlendirmek amacıyla ilk olarak İslam Konferansı Teşkilatı ismiyle kurulan en önemli örgütlerden biri olan İslam İşbirliği Teşkilatı, 25 Eylül 1969'da Fas'ın Rabat kentinde düzenlenen zirve ile resmen kurulmuştur. Kuruluşunun temel gerekçesi, 1969'da Siyonist bir Avustralyalının, İsraili güvenlik görevlilerinin kayıtsız bakışları altında, Mescid-i Aksa'yı yakma girişimi sonrası Müslüman devletler arasında ortak bir savunma ve iş birliği mekanizması oluşturma ihtiyacının ortaya çıkmasıdır. Bu olay, İslam dünyasında büyük bir tepki yaratmış ve Müslüman ülkelerin ortak bir platformda birleşerek ortak çıkarlarını savunma ihtiyacını doğurmuştur. İİT'nin kuruluş süreci, İslam dünyasındaki entegrasyon çabalarının uluslararası kurumsal bir yapıya kavuşması açısından kritik bir dönüm noktasıdır.¹⁷⁰ İslam dünyasında Arap Birliği, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) gibi daha önce kurulmuş örgütler bulunmasına rağmen, İİT bu örgütlerden farklı olarak tüm İslam ülkelerini kapsayan ve daha geniş bir iş birliği vizyonuna sahip olan bir yapı olarak şekillenmiştir. İlk zirvede, 25 Müslüman ülke bir araya gelerek birliğin temellerini atmış ve 1972 yılında Cidde'de kalıcı bir sekreteryaya oluşturularak İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) adıyla resmi olarak faaliyetlerine başlamıştır.¹⁷¹ 2011 yılında yapılan reformlarla, örgütün adı İslam İşbirliği Teşkilatı olarak değiştirilmiş ve daha geniş kapsamlı bir iş birliği modeli benimsenmiştir.¹⁷²

İİT, İslam dünyasında siyasi, ekonomik, kültürel, bilimsel ve insani yardımlar gibi birçok alanda iş birliği sağlamayı hedefleyen bir yapıya sahiptir. Bu teşkilat, BM'den sonra en büyük uluslararası örgüt olarak kabul edilir ve toplamda 57 üye ülke ile geniş

¹⁷⁰ Merve Acar, "Uluslararası Bir Aktör Olarak İslam İş Birliği Teşkilatı", *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 2019, 51-68, s.56.

¹⁷¹ İslam İşbirliği Teşkilatı Kurucu Belgesi (1972), "Charter of the Organisation of Islamic Cooperation", Madde 1-2. https://www.oic-oci.org/page/?p_id=53&p_ref=26&lan=en

¹⁷² A.g.m, s.59.

bir coğrafyada faaliyet göstermektedir. Üyeleri arasında Arap, Afrika, Asya ve bazı Avrupa ülkeleri bulunmaktadır. Ancak, İİT'nin karar alma mekanizmaları bağlayıcı olmaktan çok tavsiye niteliğindedir ve üye ülkelerin bağımsız politikalarını sürdürmelerine olanak tanıyan esnek bir yapıya sahiptir.¹⁷³

İİT'nin kurumsal yapısı, teşkilatın işleyişini sağlayan çeşitli organlardan oluşmaktadır. Örgütün en yüksek karar alma organı, İslam Zirvesi Konferansıdır. Üye ülkelerin devlet ve hükümet başkanlarının katılımıyla üç yılda bir toplanan bu zirve, teşkilatın genel politikalarını belirlemekte ve İslam dünyasının karşılaştığı krizlere çözüm üretmeye çalışmaktadır.¹⁷⁴ İkinci önemli organ Dışişleri Bakanları Konseyi, yılda bir kez toplanarak teşkilatın kararlarını uygulamaya koyar ve üye ülkeler arasındaki diplomatik iş birliğini koordine eder.¹⁷⁵ İİT Genel Sekreterliği, teşkilatın yürütme organı olup, üye ülkeler arasında iletişimi sağlamak ve alınan kararların uygulanmasını takip etmekle görevlidir. Genel Sekreterlik, Suudi Arabistan'ın Cidde kentinde bulunmaktadır ve beş yıllık süreyle seçilen bir Genel Sekreter tarafından yönetilmektedir.¹⁷⁶ Bunlara ek olarak, İİT'nin ekonomik, bilimsel ve kültürel alanlarda faaliyet gösteren çeşitli alt kurumları bulunmaktadır. İslam Kalkınma Bankası (İKB), 1975 yılında üye ülkelerin ekonomik kalkınmasını desteklemek amacıyla kurulmuş ve altyapı projeleri, tarımsal gelişim ve ticaret finansmanı gibi alanlarda önemli faaliyetler yürütmüştür.¹⁷⁷ İİT bünyesinde faaliyet gösteren bir diğer önemli kurum ise İslam Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı (ISESCO) olup, üye ülkeler arasında eğitim ve bilim alanındaki iş birliklerini artırmayı hedeflemektedir. 1979 yılında İstanbul'da kurulan IRCICA (Research Centre for Islamic History, Art and Culture – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi), İİT'nin ilk kültürel kuruluşu olma özelliğini taşımaktadır. IRCICA'nın temel amacı, İslam dünyasının tarihi ve kültürel mirasını araştırmak, bu mirası bilimsel temelde tanıtmak ve korumaktır. Özellikle İslam sanatı, mimarisi, hat sanatı ve tarihi belgeler üzerine

¹⁷³ A.g.m, s.58.

¹⁷⁴ A.g.m, s.58.

¹⁷⁵ A.g.m, s.59.

¹⁷⁶ A.g.m, s.59.

¹⁷⁷ A.g.m, s.64.

yürüttüğü çalışmalarla dikkat çeken merkez, İslam medeniyetinin dünya kültür tarihindeki yerini akademik zeminde görünür kılmaktadır. Aynı zamanda kültürel mirasın dijitalleştirilmesi, arşivlenmesi ve restorasyonu gibi alanlarda da önemli projeler yürütmektedir. Gençlik politikaları alanında faaliyet gösteren ICYF (Islamic Cooperation Youth Forum – İslam İşbirliği Gençlik Forumu) ise 2004 yılında kurulmuş ve merkezi İstanbul’da yer almaktadır. ICYF, İslam ülkelerindeki gençlerin sosyal, kültürel ve ekonomik gelişimini desteklemeyi, genç liderlerin yetişmesini sağlamayı ve gençler arası dayanışmayı artırmayı hedeflemektedir. Girişimcilik, liderlik eğitimi, gönüllülük, gençlik kampları ve uluslararası zirveler aracılığıyla gençlerin küresel düzeyde aktif bireyler haline gelmesine katkı sunan ICYF, İslam dünyasında gençliğin kalkınma süreçlerine dâhil edilmesini teşvik etmektedir. Bu yönüyle forum, gençlik çalışmaları literatüründe önemli bir örnek teşkil etmektedir. Ekonomik ve teknik iş birliği alanında ise 2010 yılında kurulan ve İstanbul merkezli olan SMIIC (Standards and Metrology Institute for Islamic Countries – İslam Ülkeleri Standartlar ve Metroloji Enstitüsü), İİT ülkeleri arasında teknik düzenlemelerin uyumlaştırılması ve ortak standartların oluşturulması hedefiyle faaliyet göstermektedir. Helal standartları, kalite kontrol mekanizmaları, metroloji ve akreditasyon sistemlerinin entegrasyonu gibi konularda çalışmalar yürüten SMIIC, İslam ülkeleri arasında ticari engellerin azaltılmasına ve sanayi ürünlerinde karşılıklı tanınmanın kolaylaştırılmasına katkı sunmaktadır. Kurum, bu anlamda İslam ülkeleri arasındaki ekonomik bütünleşmenin teknik altyapısını güçlendiren stratejik bir araç olarak değerlendirilmektedir. İstatistiksel ve sosyo-ekonomik analiz alanında ise SESRIC (Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries – İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi) 1978 yılında Ankara’da kurulmuştur. SESRIC, İİT üyesi ülkeler hakkında güvenilir istatistiksel veriler üretmekte, sosyo-ekonomik araştırmalar yapmakta ve kapasite geliştirme programları yürütmektedir. Merkezin yayımladığı raporlar, İslam ülkelerinin karşılaştığı yapısal sorunları ortaya koymakta ve bu ülkelere yönelik politika önerileri geliştirmektedir. Ayrıca, sürdürülebilir kalkınma, işgücü piyasaları, sağlık, eğitim ve bilimsel araştırma gibi alanlarda üye devletlerin kurumsal kapasitelerini artırmaya yönelik eğitimler

sunmaktadır. Ayrıca, İslam Dayanışma Fonu gibi insani yardım organizasyonları, Müslüman topluluklara yönelik sosyal projeleri desteklemek amacıyla kurulmuştur.¹⁷⁸

İİT, kuruluşundan itibaren İslam dünyasının temel meselelerine çözüm üretmeye çalışmış, ancak bu süreçte çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Örgütün en önemli gündem maddelerinden biri Filistin meselesi olmuştur. İsrail'in Filistin topraklarındaki işgaline karşı ortak bir duruş sergilemeye çalışan İİT, Filistin Kurtuluş Örgütü'nü Filistin halkının temsilcisi olarak tanımış ve Filistin davasını destekleyen birçok karar almıştır. 1975 yılında FKÖ, İİT'ye tam üye olarak kabul edilmiş ve Filistin meselesi, teşkilatın öncelikli konusu haline gelmiştir.¹⁷⁹ Ancak, üye ülkeler arasında İsrail ile ilişkiler konusunda farklı politikalar izlenmesi, İİT'nin Filistin konusunda etkin bir baskı unsuru oluşturmasını zorlaştırmıştır.

İİT'nin tarihindeki diğer önemli gelişmeler arasında İran-İrak Savaşı (1980-1988), Körfez Krizi (1990-1991), 2003'te Irak'ın ABD tarafından işgali karşısında sergilediği acziyet, Arap Baharı süreci (2011 ve sonrası) gibi olaylar yer almaktadır. Bu krizlerde İİT, genellikle diplomatik çabalarla taraflar arasında arabuluculuk yapmaya çalışmış, ancak üye ülkelerin bağımsız dış politikaları nedeniyle çoğu zaman sınırlı bir etkiye sahip olmuştur. Özellikle Suriye İç Savaşı ve Yemen Krizi gibi bölgesel çatışmalarda, İİT'nin çözüm üretme kapasitesinin yetersiz olduğu gözlemlenmiştir.

Ekonomik açıdan, İİT üyesi ülkeler arasında ticaretin artırılması için çeşitli girişimlerde bulunulmuş, ancak bu çabalar istenilen seviyeye ulaşamamıştır. İİT Ekonomik İş Birliği ve Ticaret Komitesi (COMCEC) gibi yapılar, üye ülkeler arasında ticaret hacmini artırmayı hedeflese de ekonomik iş birliklerinin Avrupa Birliği benzeri bir entegrasyon modeline dönüşmesi mümkün olmamıştır. İslam dünyasında ekonomik kalkınma seviyelerinin farklı olması, bazı ülkelerin küresel ekonomide daha bağımsız

¹⁷⁸ L'Organisation de Coopération Islamique, "Historie", 2025.

¹⁷⁹ Nasuh Uslu, "İslam İş Birliği Teşkilatı ve Çatışmaların Çözümü", *IV. Uluslararası Orta Doğu Sempozyumu: Orta Doğu'da Barışı Tesis Etmek*, 2018, 1-28, s.15.

politikalar izlemesi ve ticarete konan engeller gibi sorunlar, ekonomik entegrasyonu zorlaştıran faktörler arasında yer almaktadır.

Sonuç olarak, İslam İşbirliği Teşkilatı, İslam dünyasında ortak bir platform oluşturma açısından önemli bir girişim olmuş, ancak çeşitli yapısal sorunlar nedeniyle beklenen seviyede bir entegrasyon sağlayamamıştır. AB gibi güçlü bir kurumsal yapı ve bağlayıcı karar mekanizmalarına sahip olmaması, İİT'nin etkisini sınırlamış ve örgütün çoğu zaman diplomatik bir çerçevede faaliyet göstermesine neden olmuştur. İslam dünyasının entegrasyonunu güçlendirmek için İİT'nin kurumsal reformlar yapması, üye ülkeler arasında ortak ekonomik projeler geliştirmesi ve bağlayıcı kararlar alabilecek bir mekanizmaya kavuşması gerekmektedir. Ancak, mevcut durumda İİT, İslam dünyasında bölgesel krizlerin çözümünde ve iş birliği süreçlerinin yürütülmesinde daha çok danışma organı niteliğinde kalmakta ve üye devletlerin bağımsız dış politikaları nedeniyle ortak bir strateji geliştirmekte zorlanmaktadır. Avrupa Birliği örneğinde olduğu gibi daha derinlemesine bir entegrasyon süreci için, İİT'nin yapısal dönüşüme uğraması ve üye ülkelerin uzun vadeli ortak hedefler belirlemesi ve en önemlisi bu hedefleri hayata geçirmesi gerekmektedir.

5.2.1. İslam Kalkınma Bankası (İKB) (1975- Günümüz)

İslam dünyasında ekonomik kalkınmayı desteklemek, üye ülkeler arasında finansal iş birliğini teşvik etmek ve İslami finans sistemini güçlendirmek amacıyla kurulan İslam Kalkınma Bankası, 1975 yılında Suudi Arabistan'ın Cidde kentinde faaliyete başlamıştır. İslam İşbirliği Teşkilatı'nın ekonomik kanadı olarak görülen bu kurum, İİT üyesi ülkelerin ekonomik kalkınmalarını desteklemek için finansal kaynak sağlamakta, altyapı projelerine yatırım yapmakta ve faizsiz bankacılık sistemini teşvik etmektedir. İKB, özellikle İslam dünyasındaki düşük ve orta gelirli ülkelerde ekonomik kalkınma projelerini destekleyerek, üye ülkeler arasındaki ekonomik entegrasyonu güçlendirmeyi amaçlamaktadır.¹⁸⁰

¹⁸⁰ A.g.m s.64.

İKB'nin kuruluş fikri, İİT'nin 1973 yılında gerçekleştirdiği toplantılarda gündeme gelmiş ve üye ülkelerin ekonomik bağımsızlıklarını artırmaya yönelik finansal bir kuruluş oluşturulması konusunda fikir birliğine varılmıştır. İslam ülkelerinin büyük çoğunluğu Batı merkezli finansal kuruluşlara bağımlı halde bulunmaktaydı ve ekonomik kalkınma projelerinin büyük bir kısmı Batılı kredi mekanizmalarıyla finanse edilmekteydi. Bunun önüne geçebilmek adına, İslam ülkelerinin kendi içlerinde faizsiz finans sistemiyle çalışacak bir kalkınma bankası kurmaları fikri ortaya çıkmıştır. 1974 yılında, İİT üyesi 22 ülke tarafından Cidde Anlaşması imzalanmış ve İKB'nin resmi kuruluş süreci başlatılmıştır. 20 Ekim 1975 tarihinde faaliyetlerine başlayan banka, başlangıçta 2 milyar İslam dinarı (yaklaşık 3 milyar ABD doları) sermaye ile kurulmuştur.¹⁸¹

İKB, temel misyonunu İslam ülkelerinin sosyal ve ekonomik kalkınmasını desteklemek, yoksulluğu azaltmak ve sürdürülebilir büyümeyi teşvik etmek olarak belirlemiştir. Banka, bu amaç doğrultusunda farklı sektörlerde projeler finanse etmekte ve üye ülkelere teknik destek sağlamaktadır. Özellikle altyapı yatırımları, eğitim, sağlık, tarım, sanayi ve ticaret gibi alanlarda destekleyici politikalar geliştirerek, İslam ülkeleri arasındaki ekonomik iş birliğini artırmaya çalışmaktadır. Bankanın fonladığı projeler arasında karayolu ve demiryolu inşaatları, enerji santralleri, sulama projeleri, sanayi tesisleri ve eğitim reformları gibi geniş kapsamlı alanlar yer almaktadır.¹⁸² İKB, bu finansmanları sağlarken İslami finans ilkelerine sıkı sıkıya bağlı kalmakta ve faizsiz bankacılık sistemini esas almaktadır.¹⁸³ İKB'nin kurumsal yapısı, Genel Kurul, Yönetim Kurulu, Başkanlık ve İcra Organları olmak üzere dört ana bileşenden oluşmaktadır. Genel Kurul, üye devletlerin ekonomi ve maliye bakanlarından oluşur ve bankanın en yüksek karar alma organıdır. Yönetim Kurulu, bankanın politikalarını belirleyerek projelerin onaylanmasından ve fonların tahsis edilmesinden sorumludur. Başkanlık, bankanın günlük yönetimini üstlenirken, İcra Organları bankanın çeşitli departmanlarını

¹⁸¹ A. Korkut Özal, "İslâm Kalkınma Bankası", *DİA, İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2001, s.48.

¹⁸² *A.g.m*, s.64.

¹⁸³ Sabahaddin Zaim, "İslam Kalkınma Bankası'nın Dünü, Bugünü ve Geleceği", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 2010, 1021-1033, s.1028.

yönetmekte ve uygulamalardan sorumludur.¹⁸⁴ 2016 yılında yapılan reformlarla, İKB'nin operasyonlarını daha etkili hale getirmek için çeşitli departmanlar oluşturulmuş ve banka, modern finansal araçlarla daha geniş bir kitleye hitap edecek şekilde yeniden yapılandırılmıştır.

İKB'nin en dikkat çekici özelliklerinden biri, İslami finans sistemini küresel ölçekte yaygınlaştırma misyonu olmuştur. Geleneksel bankacılık sisteminden farklı olarak, İKB faizsiz finans prensiplerine dayalı olarak çalışmakta ve İslami finansın yaygınlaşmasını teşvik etmektedir. Banka, İslami bankacılığı desteklemek için çeşitli mekanizmalar geliştirmiş ve üye ülkelere murabaha, mudaraba, icara ve sukuk gibi faizsiz finansal enstrümanlar sunmuştur.¹⁸⁵ Bu sistem sayesinde, özellikle Körfez ülkeleri başta olmak üzere birçok İslam ülkesi, faizsiz bankacılığı benimsemiş ve finansal sistemlerinde bu modeli yaygınlaştırmıştır. İKB'nin tarihindeki önemli dönüm noktalarından biri, 2005 yılında İslam Dayanışma Fonu'nun kurulması olmuştur. Bu fon, İslam ülkeleri arasında yoksullukla mücadele etmek ve sosyal projeleri desteklemek amacıyla oluşturulmuştur. Özellikle Afrika ve Güney Asya'daki düşük gelirli Müslüman toplulukların kalkınmasına destek veren fon, mikro finansman projeleriyle küçük ve orta ölçekli işletmelerin büyümesini teşvik etmektedir. 2015 yılında ise, İslami Dayanışma ve Kalkınma Programı başlatılmış ve İslam ülkelerinde yenilikçi kalkınma projelerinin uygulanmasına yönelik çalışmalar hızlandırılmıştır.¹⁸⁶

İKB, sadece finansal bir kuruluş olmanın ötesinde, İslam dünyasında bilgi ve teknoloji transferini teşvik eden bir aktör olarak da faaliyet göstermektedir. 2017 yılında başlatılan Bilgi Değişim Programı (Reverse Linkage Program) ile üye ülkeler arasındaki teknoloji transferi ve ortak kalkınma projeleri desteklenmiştir. Özellikle sanayi ve tarım sektörlerinde İslam ülkeleri arasındaki bilgi paylaşımını artırarak, ekonomik iş birliklerini

¹⁸⁴ A.g.m, s.48.

¹⁸⁵ A.g.m, s.1033.

¹⁸⁶ Ahmad Farhad Rasuli, "2011 Sonrası Dönemde İslam İş Birliği Teşkilatı'nın Yoksulluk Politikalarının Analizi", *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 2001, 57-80, s.62.

derinleştirmeyi amaçlamaktadır.¹⁸⁷ İKB'nin ekonomik entegrasyon açısından en büyük hedeflerinden biri, İslam ülkeleri arasında ticaretin artırılması ve ortak bir ekonomik pazarın oluşturulmasıdır. Banka, bu çerçevede üye ülkeler arasında serbest ticaret anlaşmalarını teşvik etmekte, gümrük bariyerlerini azaltmaya yönelik projeler geliştirmekte ve ortak yatırım fonları oluşturmaktadır. Ancak, İslam ülkeleri arasındaki ticari ilişkilerin hâlâ Batılı ülkelerle olan ticari bağlardan daha zayıf olması, İKB'nin ekonomik entegrasyon konusundaki en büyük engellerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Bunun yanı sıra, İKB'nin etkinliği konusunda bazı eleştiriler de bulunmaktadır. Üye ülkeler arasındaki ekonomik dengesizlikler, siyasi istikrarsızlıklar ve bürokratik engeller, bankanın projelerini tam anlamıyla uygulamasını zorlaştırmaktadır. Ayrıca, İKB'nin karar alma süreçlerinde büyük ekonomik güce sahip ülkelerin (örneğin Suudi Arabistan) daha fazla söz sahibi olması, banka içindeki güç dengesini eleştiri konusu haline getirmiştir. Bu durum, bazı üye ülkelerin bankanın karar mekanizmalarında eşit temsil edilmediği yönündeki endişelerini artırmaktadır.

Sonuç olarak, İslam Kalkınma Bankası, İslam dünyasında ekonomik kalkınma ve entegrasyonu desteklemeyi amaçlayan en önemli kurumlardan biri olarak faaliyet göstermektedir. Kuruluşundan bu yana geçen süreçte, İKB birçok altyapı ve kalkınma projesini finanse etmiş, İslami finans sistemini yaygınlaştırmış ve üye ülkeler arasındaki ekonomik bağları güçlendirmeye çalışmıştır. Ancak, İslam ülkeleri arasındaki ticaretin yeterince gelişmemesi, siyasi çekişmelerin devam etmesi ve ekonomik entegrasyon sürecinin istenilen hızda ilerlememesi, İKB'nin hedeflerine tam anlamıyla ulaşmasını zorlaştırmaktadır. Avrupa Birliği modeliyle kıyaslandığında, İKB'nin üye ülkeler arasında bağlayıcı ekonomik politikalar oluşturma konusunda daha sınırlı bir rol oynadığı görülmektedir. İKB'nin başarısını artırmak için, üye ülkeler arasında daha güçlü ekonomik iş birlikleri geliştirilmesi, ticaret hacminin artırılması ve kurumsal reformların yapılması gerekmektedir. Bu süreçte, İKB'nin daha aktif bir rol üstlenerek İslam dünyasında ekonomik bütünleşmeyi hızlandırması, uzun vadede İslam ülkeleri arasındaki entegrasyon sürecine önemli katkılar sunabilir.

¹⁸⁷ Islamic Development Bank, "Reverse Linkage" [08.04.2025]

5.3. Körfez İşbirliği Konseyi (GCC) (1981- Günümüz)

İslam dünyasında bölgesel entegrasyon girişimleri içinde en dikkat çekici örneklerden biri olan Körfez İşbirliği Konseyi, ekonomik, siyasi ve güvenlik alanlarında iş birliğini güçlendirmek amacıyla 25 Mayıs 1981 tarihinde Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt, Katar, Bahreyn ve Umman tarafından kurulmuştur.¹⁸⁸ KİK'in temel amacı, Körfez bölgesindeki ülkelerin ortak çıkarlarını koruyarak ekonomik ve siyasi entegrasyonu derinleştirmek, bölgesel güvenliği sağlamak ve küresel düzeyde etkili bir aktör haline gelmektir.¹⁸⁹ KİK'in kuruluşu, özellikle İran İslam Devrimi'nin (1979) yarattığı güvenlik endişeleri, Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali (1979-1989) ve Ortadoğu'daki genel istikrarsızlık gibi faktörlerin bir sonucu olarak şekillenmiştir. Üye ülkeler, İran'ın bölgesel yayılmacılığını dengelemek ve Arap monarşilerinin istikrarını güvence altına almak amacıyla ortak bir savunma ve iş birliği mekanizması oluşturma ihtiyacı duymuştur.¹⁹⁰ KİK'in kuruluş sürecinde etkili olan bir diğer önemli faktör, petrol ekonomisinin yönetimi ve koordinasyonudur. 1973 Petrol Krizi sonrası küresel enerji piyasasında önemli bir aktör haline gelen Körfez ülkeleri, petrol gelirlerini daha verimli yönetmek ve uzun vadeli kalkınma stratejileri geliştirmek amacıyla ortak bir platform oluşturmaya hedeflemiştir.¹⁹¹ Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) ile paralel şekilde çalışan KİK, Körfez ülkelerinin enerji politikalarını daha koordineli hale getirmesi açısından kritik bir rol üstlenmiştir. Ancak, KİK yalnızca ekonomik bir iş birliği platformu değil, aynı zamanda bölgesel güvenlik, kültürel koordinasyon ve siyasi entegrasyon gibi alanlarda da önemli hedefler belirlemiştir.

¹⁸⁸ Gulf Cooperation Council (GCC), Unified Economic Agreement Between the Countries of the Gulf Cooperation Council, 1981. <https://www.wipo.int/wipolex/en/treaties/details/19825> [02.12.2024]

¹⁸⁹ T.C. Dışişleri Bakanlığı, Körfez Arap Ülkeleri İş Birliği Konseyi (KİK) [02.12.2024]

¹⁹⁰ A. Nur Çetinoğlu, "11 Eylül 2001 Sonrası Türkiye-Körfez İş Birliği Konseyi (Kik) İlişkileri", *Akademik Orta Doğu Dergisi*, 2009, 143-171, s.160.

¹⁹¹ A.g.m, s.144.

Örgütün yönetim yapısı, üye ülkeler arasındaki iş birliğini sağlamaya yönelik kurumsal mekanizmalardan oluşmaktadır. KİK'in merkezi Suudi Arabistan'ın Riyad kentindedir ve yönetim organları arasında Yüksek Konsey, Bakanlar Konseyi ve Genel Sekreterlik gibi önemli birimler bulunmaktadır. Yüksek Konsey, üye devletlerin liderlerinden oluşur ve örgütün en üst düzey karar alma organıdır. Yılda en az bir kez düzenlenen zirvelerde bölgesel ve küresel konular ele alınmakta, üye ülkeler arasındaki iş birliği politikaları şekillendirilmektedir. Bakanlar Konseyi, dışişleri bakanlarından oluşmakta olup, altı ayda bir düzenlenen toplantılarla alınan kararların uygulanmasını denetlemektedir. Genel Sekreterlik, örgütün idari işlerini yürütmekle sorumlu olup, beş yıllık süreyle seçilen bir Genel Sekreter tarafından yönetilmektedir.¹⁹²

Ekonomik entegrasyon süreci, KİK'in temel hedeflerinden biri olarak belirlenmiş ve üye ülkeler arasında ticaretin artırılması, ortak bir pazar oluşturulması ve ekonomik kalkınma projelerinin desteklenmesi yönünde önemli adımlar atılmıştır. 1983 yılında KİK Gümrük Birliği kurulması kararlaştırılmış ve 2003 yılında bu hedef resmen hayata geçirilmiştir. Gümrük birliği kapsamında, üye ülkeler arasındaki ticaretin serbestleştirilmesi, ortak dış ticaret politikalarının oluşturulması ve sınır geçişlerinde bürokratik engellerin kaldırılması hedeflenmiştir. Ancak, ekonomik entegrasyon süreci zaman içinde çeşitli engellerle karşılaşmıştır.¹⁹³ 2009 yılında Körfez Dinarı adıyla ortak bir para birimi oluşturulması projesi gündeme gelmiş, ancak Umman ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin projeden çekilmesi nedeniyle bu girişim başarısız olmuştur.¹⁹⁴ Ortak para birimi oluşturulamamasının başlıca nedenleri arasında, üye ülkelerin farklı makroekonomik politikalar izlemesi, merkez bankalarının bağımsızlıklarını koruma isteği ve mali politikalar arasındaki uyumsuzluklar yer almaktadır.

KİK'in güvenlik politikaları, örgütün bölgesel entegrasyon sürecinde en hassas alanlardan biri olmuştur. 1984 yılında, İran-Irak Savaşı'nın bölgedeki etkilerini asgariye indirmek amacıyla KİK Ortak Savunma Kuvveti (Peninsula Shield Force) oluşturulmuş,

¹⁹² Davut Dursun, "Körfez İş Birliği Konseyi", *DİA, Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2002, 267-268.

¹⁹³ A.g.m, s.268.

¹⁹⁴ Mehr Haber Ajansı, "4 körfez ülkesi, ortak para birimi anlaşması imzaladı.", [08.12.2024]

ancak bu askeri gücün etkinliği konusunda çeşitli tartışmalar yaşanmıştır. KİK, 2011 yılında Bahreyn'deki protestolara karşı Suudi Arabistan liderliğinde askeri müdahalede bulunmuş ve bu olay, örgüt içinde görüş ayrılıklarına yol açmıştır. KİK'in güvenlik politikaları, genellikle Suudi Arabistan'ın liderliğinde şekillenmekte olup, bu durum bazı üye ülkeler tarafından eleştirilmektedir.¹⁹⁵ Özellikle 2017 Katar Krizi¹⁹⁶, örgütün içinde yaşanan en büyük bölünmelerden biri olarak tarihe geçmiştir. Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Bahreyn'in Katar ile diplomatik ilişkilerini kesmesi, KİK içinde uzun süreli bir kriz yaratmış, ancak 2021'de Al-Ula Anlaşması¹⁹⁷ ile bu sorun büyük ölçüde çözüme kavuşturulmuştur.¹⁹⁸ Körfez İşbirliği Konseyi, İslam dünyasındaki en başarılı bölgesel entegrasyon girişimlerinden biri olarak değerlendirilse de, tam anlamıyla birliğin sağlandığını söylemek mümkün değildir. Ekonomik alanda atılan adımlar, ticaret hacminin artmasını sağlarken, ortak para birimi gibi projeler başarısız olmuş ve siyasi faktörler ekonomik entegrasyonu sekteye uğratmıştır. Güvenlik alanında bazı iş birlikleri geliştirilmiş olsa da, Suudi Arabistan ve diğer üyeler arasındaki çıkar çatışmaları, KİK'in ortak bir dış politika belirlemesini zorlaştırmıştır.

Avrupa Birliği ile kıyaslandığında, KİK'in karar alma süreçlerinde merkezi bir otoritenin olmaması, bağlayıcı politikaların eksikliği ve üye ülkeler arasındaki siyasi çekişmeler, bölgesel entegrasyonu tam anlamıyla gerçekleştirememesine neden olmuştur. Ancak, bölgesel ekonomik entegrasyon açısından KİK, İslam ülkeleri arasındaki en ileri düzeyde iş birliği modellerinden biri olarak kabul edilmektedir. KİK'in gelecekte daha başarılı olabilmesi için, ekonomik ve siyasi entegrasyon süreçlerinin daha kurumsal hale getirilmesi ve üye ülkeler arasında siyasi uyumun artırılması gerekmektedir. Örgütün

¹⁹⁵ Global Security, "Gulf Cooperation Council [GCC]", [02.02.2025]

¹⁹⁶ 23 Mayıs 2017 gecesi geç saatlerde Katar resmi ajansı QNA'da Katar Emiri Şeyh Temim Al Sani'ye atfen ABD karşıtı ve İran'a destek açıklamalarının yayınlanmasının ardından başladı. Katar'ı "terör gruplarını desteklediği" suçlamasıyla diplomatik ablukaya alan Suudi Arabistan, Bahreyn ve BAE, 14 gün içinde vatandaşlarının Katar'ı terk etmelerini, Katarlıların da aynı şekilde ülkelerinden ayrılmasını talep etti.

¹⁹⁷ Gulf Cooperation Council, "The Al-Ula Declaration", 2021. <https://gcc41.org/press-releases/the-al-ula-declaration> [05.02.2025]

¹⁹⁸ Anadolu Ajansı, "Körfez'deki Katar'a Yönelik Abluka 3,5 Yıl Sonra Bitiyor.", [05.02.2025]

uzun vadeli başarısı, Körfez ülkelerinin ulusal çıkarlarını ortak bir çerçevede dengeleme yeteneğine bağlı olacaktır.

5.4. Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) (1985 - Günümüz)

İslam dünyasında bölgesel ekonomik iş birliğini teşvik etmek amacıyla oluşturulan en önemli uluslararası örgütlerden biri olan Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT), üye ülkeler arasında ticaret, yatırım ve kalkınma projelerini destekleyerek ekonomik entegrasyonu güçlendirmeyi amaçlamaktadır. EİT'nin kökenleri 1985 yılına kadar uzanmakla birlikte, teşkilatın temelini oluşturan yapı, 1964 yılında İran, Pakistan ve Türkiye tarafından kurulan Bölgesel Kalkınma İçin İşbirliği (RCD – Regional Cooperation for Development) girişimine dayanmaktadır. RCD'nin amacı, üye ülkeler arasında ticari ve ekonomik iş birliğini artırmak, bölgesel kalkınmayı teşvik etmek ve sanayi, ulaşım, tarım gibi alanlarda ortak projeler geliştirmektir. Ancak, bu girişim 1979'da İran İslam Devrimi ve bölgesel siyasi istikrarsızlıklar nedeniyle etkisini kaybetmiş ve resmi olarak sona erdirilmiştir. 1985 yılında İran, Pakistan ve Türkiye, RCD'nin yerine daha kapsamlı ve etkin bir ekonomik iş birliği modeli oluşturma hedefiyle Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nı kurmuşlardır. EİT, yalnızca bu üç ülkenin ekonomik kalkınmasını desteklemeyi değil, aynı zamanda Orta Asya ve İslam dünyasında ekonomik entegrasyonu teşvik etmeyi amaçlayan bir yapı olarak tasarlanmıştır. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte, 1992 yılında Afganistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan da EİT'ye katılmış ve üye sayısı 10'a yükselmiştir. Bu genişleme, örgütün bölgesel etkisini artırmış ve EİT'yi İslam dünyasındaki en kapsamlı ekonomik iş birliği teşkilatlarından biri haline getirmiştir.¹⁹⁹

EİT'nin temel misyonu, üye ülkeler arasında serbest ticaretin teşvik edilmesi, ortak altyapı projelerinin geliştirilmesi, enerji iş birliğinin artırılması ve bölgesel ulaşım ağlarının güçlendirilmesi üzerine kurulmuştur. Bu kapsamda, örgüt üye ülkeler arasında serbest ticaret bölgesi oluşturulması, ortak pazar mekanizmalarının geliştirilmesi ve ticari engellerin kaldırılması gibi hedefler belirlemiştir. Ancak, EİT'nin Avrupa Birliği gibi

¹⁹⁹ Emin Ertürk, "Ekonomik İş Birliği Teşkilatı", *DİA*, İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 1994, 549-550.

güçlü bir ekonomik entegrasyon modeline dönüşmemesinin en önemli sebeplerinden biri, üye ülkeler arasındaki ekonomik gelişmişlik seviyelerindeki farklılıklar, siyasi istikrarsızlıklar ve örgütün bağlayıcı bir ekonomik mekanizma geliştirme konusundaki sınırlı kapasitesidir.

EİT'nin kurumsal yapısı, üye ülkeler arasındaki iş birliğini yöneten çeşitli organlardan oluşmaktadır. Teşkilatın merkezi İran'ın başkenti Tahran'dadır ve yönetim organları arasında Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesi, Bakanlar Konseyi, Daimi Temsilciler Konseyi ve Genel Sekreterlik bulunmaktadır. Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesi, EİT'nin en yüksek karar alma organıdır ve üye devletlerin liderleri tarafından yönetilmektedir. Bakanlar Konseyi, her yıl bir kez toplanarak örgütün politikalarını belirler ve alınan kararların uygulanmasını sağlar. Genel Sekreterlik, EİT'nin idari ve operasyonel işlerini yürütmekle sorumludur ve beş yıllık süreyle seçilen bir Genel Sekreter tarafından yönetilmektedir. Daimi Temsilciler Konseyi, üye ülkelerin büyükelçileri ve diğer diplomatlarından oluşur ve örgütün günlük işleyişini denetler.²⁰⁰

EİT, bölgesel entegrasyon sürecini desteklemek amacıyla çeşitli ekonomik, ticari ve ulaştırma projeleri geliştirmiştir. Örgütün en önemli girişimlerinden biri, EİT Serbest Ticaret Bölgesi (EIT-FTA) oluşturma projesidir. 2008 yılında başlatılan bu proje, üye ülkeler arasındaki ticari engelleri kaldırmayı ve ekonomik iş birliğini artırmayı hedeflemiştir. Ancak, üye ülkeler arasındaki farklı ekonomik politikalar ve gümrük rejimlerindeki farklılıklar nedeniyle, serbest ticaret bölgesi tam anlamıyla uygulanamamıştır. Bununla birlikte, EİT, gümrük tarifelerinin düşürülmesi, yatırımcılar için teşviklerin artırılması ve sınır ötesi ticaretin kolaylaştırılması gibi konular üzerinde çalışmalarını sürdürmektedir.²⁰¹ Bölgesel ulaşım projeleri, EİT'nin en önemli çalışma alanlarından biri olmuştur. Özellikle EİT Demiryolu Ağı ve Kara Ulaştırma Koridoru projeleri, üye ülkeler arasında ticaretin artırılması için geliştirilmiştir. İslamabad-Tahran-İstanbul Demiryolu Hattı, bu alandaki en dikkat çekici projelerden biri olup, Asya ile Avrupa arasında doğrudan bağlantı sağlayarak bölgesel ekonomik iş birliğini

²⁰⁰ T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Ekonomik İş Birliği Teşkilatı (Eit)”, [02.03.2025]

²⁰¹ Alaattin Kızıltan; Ali Rıza Sandalcılar, “Türkiye’nin Dış Ticaretinde Ekonomik İş Birliği Teşkilatı’nın (Eco) Yeri ve Önemi”, *Avrasya Etütleri Dergisi*, 2011, 99-122, s.104.

güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Benzer şekilde, EİT Otoyol Ağı, Orta Asya ve Orta Doğu'daki ulaştırma altyapısını modernize etmek ve ticaret yollarını geliştirmek için planlanmıştır.²⁰² Enerji alanında da iş birliğini artırmayı hedefleyen EİT, petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip üye ülkeler arasında enerji ticaretini teşvik etmek ve ortak enerji projeleri geliştirmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Özellikle İran, Kazakistan ve Türkmenistan gibi enerji zengini ülkeler ile Türkiye ve Pakistan gibi enerji tüketicileri arasındaki iş birliği, EİT çerçevesinde stratejik bir öneme sahiptir.²⁰³ Ancak, enerji politikalarında yaşanan anlaşmazlıklar ve özellikle İran'a karşı yapılan uluslararası yaptırımlar gibi faktörler, bu alandaki iş birliğinin tam anlamıyla hayata geçirilmesini zorlaştırmıştır. EİT, ekonomik iş birliği dışında sosyal ve kültürel alanlarda da entegrasyonu teşvik etmeyi amaçlayan çeşitli projeler geliştirmiştir. Örgüt, eğitim, bilim ve teknoloji alanlarında bilgi paylaşımını artırmak, sağlık sistemlerini güçlendirmek ve bölgesel krizlere karşı insani yardımlar sağlamak amacıyla çeşitli programlar yürütmektedir.²⁰⁴ Ancak, bu projelerin büyük bir kısmı sınırlı finansal kaynaklar nedeniyle tam olarak uygulanamamıştır.

EİT'nin karşılaştığı en büyük zorluklardan biri, üye ülkeler arasındaki siyasi istikrarsızlık ve farklı dış politika yönelimleridir. İran ve Türkiye gibi bölgesel güçlerin farklı jeopolitik önceliklere sahip olması, EİT'nin bütünsel bir ekonomik ve siyasi yapı oluşturmasını zorlaştırmıştır. Aynı zamanda, üye ülkeler arasındaki ekonomik eşitsizlikler, ticaret engelleri ve bürokratik prosedürler, örgütün etkinliğini sınırlayan faktörler arasında yer almaktadır. Avrupa Birliği ile kıyaslandığında, EİT'nin bağlayıcı ekonomik mekanizmalara sahip olmaması ve ortak bir ekonomik politika oluşturamaması, entegrasyon sürecinin yavaş ilerlemesine neden olmuştur.

Sonuç olarak, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı, İslam dünyasında bölgesel ekonomik entegrasyonu teşvik etmeye yönelik önemli bir girişim olmasına rağmen, tam anlamıyla başarılı bir entegrasyon modeli oluşturamamıştır. Ekonomik iş birliği, ulaşım

²⁰² Ali Rıza Sandalcılar, "Ekonomik İş Birliği Teşkilatı'nın Ticari Analizi", Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2010, 1-327, s.308.

²⁰³ A.g.m, s.56.

²⁰⁴ A.g.m, s.56.

projeleri ve ticaretin artırılması gibi konular üzerinde önemli ilerlemeler kaydedilmiş olsa da üye ülkeler arasındaki siyasi ve ekonomik farklılıklar nedeniyle entegrasyon süreci istenilen hızda ilerleyememiştir. EİT'nin gelecekte daha başarılı olabilmesi için, üyeler arasında daha güçlü ekonomik bağların kurulması, ortak projelere daha fazla finansal destek sağlanması ve örgütün karar alma mekanizmalarının daha etkin hale getirilmesi gerekmektedir. Uzun vadede, EİT'nin başarısı, üye ülkelerin bölgesel iş birliğini daha kurumsal bir yapıya dönüştürme konusundaki siyasi iradelerine bağlı olacaktır.

5.5. Gelişen Sekiz Ülke (D-8) (1997 - Günümüz)

İslam dünyasında ekonomik entegrasyonu güçlendirmek ve üye ülkeler arasındaki iş birliğini artırmak amacıyla kurulan Gelişen Sekiz Ülke (D-8), 1997 yılında dönemin Türkiye Başbakanı Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın öncülüğünde hayata geçirilmiştir. D-8, Türkiye, Pakistan, İran, Bangladeş, Mısır, Nijerya, Malezya ve Endonezya olmak üzere dünyanın farklı coğrafyalarında yer alan ancak ortak ekonomik ve kültürel bağları bulunan sekiz Müslüman ülkeyi bir araya getiren bir uluslararası ekonomik iş birliği platformudur. D-8'in kuruluş süreci, İslam ülkeleri arasında ekonomik kalkınmayı destekleyen ve küresel ekonomik sistem içinde daha bağımsız hareket etmeyi hedefleyen bir girişim olarak değerlendirilmiştir. 22 Ekim 1996 tarihinde İstanbul'da düzenlenen ilk hazırlık toplantısında, üye ülkelerin ekonomik iş birliğini artırmak amacıyla belirli bir çerçevede ortak projeler geliştirmesi gerektiği vurgulanmış ve bu doğrultuda bir yol haritası oluşturulmuştur. 15 Haziran 1997 tarihinde İstanbul'da imzalanan İstanbul Deklarasyonu ile D-8 resmen kurulmuş²⁰⁵ ve örgütün temel prensipleri belirlenmiştir.²⁰⁶

²⁰⁵ Developing-8 Organization for Economic Cooperation, “Charter of the Developing-8 Organization for Economic Cooperation”, 1997, <https://developing8.org/image/Otherdocument/8388836.pdf>, [02.03.2025]

²⁰⁶ Berdal Aral, “An Inquiry Into The D-8 Experiment: An Incipient Model Of An Islamic Common Market?”, *Alternatives Turkish Journal Of International Relations*, 2005, 89-107, s.89-91.

D-8'in kuruluş felsefesini şekillendiren en önemli unsur, üye ülkeler arasında yalnızca ekonomik ilişkileri değil, aynı zamanda siyasi ve kültürel dayanışmayı da artırarak ortak bir kalkınma modeli oluşturmaktır. Bu çerçevede belirlenen altı temel ilke, örgütün faaliyetlerini yönlendiren ana unsurlar olarak kabul edilmiştir. İlk olarak, "Savaş yerine barış" ilkesi, D-8'in uluslararası ilişkilerde barışı teşvik eden bir yapı olmasını öngörmektedir. Üye ülkeler arasındaki iş birliği, yalnızca ekonomik büyüme ve ticaret hacmini artırmak amacıyla değil, aynı zamanda küresel barışın sağlanmasına katkıda bulunmak için tasarlanmıştır. Bu ilke, özellikle İslam dünyasında yaşanan çatışmaların ve bölgesel istikrarsızlıkların ekonomik ve siyasi entegrasyonu engellediği göz önünde bulundurularak geliştirilmiştir. D-8, üye ülkeler arasındaki iş birliği sayesinde savaş ve çatışmalara karşı ekonomik dayanışmayı bir çözüm mekanizması olarak sunmayı hedeflemiştir. İkinci olarak, "Çatışma yerine diyalog" ilkesi, üye ülkeler arasında anlaşmazlıkların çözümünde diplomasiye ve müzakereye öncelik verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Küresel düzeyde ekonomik rekabet ve bölgesel gerilimler, çoğu zaman ülkeler arasındaki ekonomik bağları zayıflatmaktadır. D-8, diyalog mekanizmaları aracılığıyla üye ülkeler arasında ticaret, sanayi ve teknoloji alanlarında ortak projeler geliştirilmesini teşvik etmektedir. Bu ilke, ekonomik ve siyasi ilişkilerin sürdürülebilir olabilmesi için karşılıklı anlayış ve iş birliğinin ön planda tutulmasını öngörmektedir. Üçüncü olarak, "Sömürü yerine iş birliği" ilkesi, D-8'in küresel ekonomik sistemde adil bir iş birliği anlayışını benimsemesini sağlamaktadır. Uluslararası ekonomik düzen içerisinde gelişmekte olan ülkeler, çoğu zaman küresel ekonomik güçler tarafından sömürüye açık hale getirilmektedir. D-8, üye ülkeler arasında eşitlikçi ve sürdürülebilir bir ekonomik iş birliği modeli oluşturarak bu duruma karşı bir alternatif sunmayı hedeflemektedir. Bu ilke çerçevesinde, üye ülkeler arasındaki ticari ilişkilerin adil ve karşılıklı fayda esasına dayalı olması, ekonomik sömürünün önüne geçilmesi amaçlanmaktadır. Dördüncü olarak, "Çifte standart yerine adalet" ilkesi, uluslararası ekonomik ve siyasi ilişkilerde adaletin sağlanmasını temel almaktadır. Küresel düzeyde ekonomik sistem, genellikle güçlü ülkelerin çıkarlarına hizmet eden bir çerçeveye sahiptir. Bu nedenle, gelişmekte olan ülkeler ve İslam dünyası, çoğu zaman çifte standarta maruz kalmaktadır. D-8, üye ülkeler arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerde adaletli bir düzenin oluşturulmasını ve gelişmiş ülkelerin dayattığı ekonomik eşitsizliklere karşı ortak bir tavır sergilenmesini hedeflemektedir. Beşinci olarak, "Ayrımcılık yerine adalet" ilkesi, D-8 üyesi ülkeler arasındaki iş birliğinin herhangi bir ayrımcılık olmaksızın yürütülmesini vurgulamaktadır. Üye ülkelerin ekonomik kapasiteleri, sanayi altyapıları

ve kalkınma seviyeleri farklılık gösterebilir. Ancak D-8, bu farklılıkların bir ayrımcılığa dönüşmemesi ve iş birliği süreçlerinin her ülke için eşit fırsatlar sunacak şekilde ilerletilmesi gerektiğini savunmaktadır. Örgütün karar alma mekanizmaları, tüm üye ülkelerin eşit katılımını ve temsiliyetini sağlayacak şekilde tasarlanmıştır. Son olarak, "Baskı yerine özgürlük" ilkesi, üye ülkelerin bağımsız ekonomik politikalar geliştirme hakkını desteklemektedir. Küresel ekonomi, genellikle gelişmekte olan ülkelerin belirli ekonomik ve siyasi bloklara bağımlı kalmasını teşvik eden bir yapıya sahiptir. D-8, üye ülkelerin bağımsızlıklarını koruyarak, dış baskılara karşı kendi ekonomik ve kalkınma stratejilerini belirlemelerini desteklemektedir. Buradaki "bağımsızlık" vurgusu, D-8'in klasik anlamda bir entegrasyon örgütü olmasından ziyade, iş birliği temelinde bir dayanışma ağı oluşturmayı hedeflediğini göstermektedir. Avrupa Birliği gibi ulusüstü (supranational) bir yapıya yönelmek yerine, D-8 ülkeleri, kendi egemenlik haklarından feragat etmeden, ortak kalkınma ve ekonomik iş birliği alanlarında koordinasyon sağlamayı amaçlamaktadır. Bu nedenle D-8, üyelerin siyasi ve ekonomik bağımsızlıklarını koruyarak, küresel sistemdeki eşitsiz güç ilişkilerine karşı ortak hareket etmeyi, ama bunu ülkelerin kendi ulusal egemenliklerine zarar vermeden gerçekleştirmeyi savunmaktadır. Bu yaklaşım, D-8'in, gelişmekte olan ülkelerin küresel düzeyde daha adil bir şekilde temsil edilmesini hedefleyen yapısının temel bir özelliğidir. Bu çerçevede, D-8 ülkeleri, ortak ekonomik projeler geliştirerek küresel ekonomik sisteme bir entegrasyon olarak alternatif model sunmayı amaçlamaktadır. Bu altı temel ilke D-8'in bayrağında bulunan altı adet yıldızın ana esin kaynağı olmuştur.²⁰⁷

D-8'in temel hedefleri arasında ticaretin geliştirilmesi, sanayi iş birliğinin artırılması, enerji ve ulaştırma alanlarında ortak projelerin hayata geçirilmesi, bilimsel ve teknolojik iş birliklerinin teşvik edilmesi gibi konular bulunmaktadır. Örgütün kurucu ilkeleri ise barış, diyalog, iş birliği, adalet, eşitlik ve karşılıklı yarar olarak belirlenmiştir. Bu ilkeler doğrultusunda, D-8 ülkeleri arasındaki ticaret hacminin artırılması, tarım, sanayi, ulaşım ve enerji gibi stratejik sektörlerde ortak projelerin geliştirilmesi hedeflenmiştir. D-8'in kurumsal yapısı, üye ülkelerin eşit temsiliyet ilkesine dayalı olarak oluşturulmuştur. Örgütün yönetim mekanizması Dışişleri Bakanları Konseyi, Komisyon, Genel Sekreterlik ve Teknik Komiteler gibi organlardan oluşmaktadır. Dışişleri Bakanları

²⁰⁷ Prof. Dr. Necmettin Erbakan, "İslam Birliği", *Mgv Yayınları*, 2017, s.175-177.

Konseyi, D-8'in en üst düzey karar alma organıdır ve üye ülkelerin dışişleri bakanlarının katılımıyla yılda bir kez toplanarak örgütün genel politikalarını belirler. Genel Sekreterlik, İstanbul'da bulunmaktadır ve D-8'in yönetim işleyişini yürütmekten sorumludur. Ayrıca, üye ülkelerin belirli alanlarda iş birliğini koordine eden teknik komiteler mevcuttur.²⁰⁸

D-8'in en önemli faaliyetlerinden biri üye ülkeler arasındaki ticareti artırmaya yönelik girişimlerdir. Bu doğrultuda, D-8 Tercihli Ticaret Anlaşması (Preferential Trade Agreement – PTA) 2006 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu anlaşma ile üye ülkeler arasındaki gümrük vergileri düşürülmüş, ticari işlemler kolaylaştırılmış ve ekonomik iş birliği teşvik edilmiştir. Ancak, uygulamada çeşitli bürokratik engeller nedeniyle istenilen düzeye ulaşılamamıştır. Örgütün en dikkat çeken girişimlerinden biri de 2017 yılında ilan edilen D-8 20. Yıl Yol Haritasıdır. Bu plan kapsamında, D-8 ülkeleri arasındaki ticaret hacminin artırılması, yatırım projelerinin desteklenmesi ve sürdürülebilir kalkınma alanlarında iş birliği yapılması hedeflenmiştir. Özellikle sanayi, tarım, enerji, ulaştırma, turizm ve sağlık alanlarında ortak projelerin geliştirilmesi ve bu sektörlerde doğrudan yabancı yatırımların teşvik edilmesi hedeflenmiştir.²⁰⁹

D-8'in etkinliği, üye ülkelerin ekonomik ve siyasi koşullarına bağlı olarak zaman zaman değişiklik göstermiştir. Özellikle 2000'li yıllarda küresel ekonomik krizler ve üye ülkeler arasındaki siyasi istikrarsızlıklar, örgütün ekonomik entegrasyon sürecini yavaşlatmıştır. Ayrıca, bazı üye ülkelerin bölgesel ittifaklar içinde farklı politikalar benimsemesi, D-8'in iç işleyişinde koordinasyon sorunlarına neden olmuştur. Ancak buna rağmen, örgüt üye ülkeler arasındaki ekonomik iş birliğini teşvik etmeye devam etmektedir. D-8'in gelecekteki potansiyeli, üye ülkelerin ekonomi politikalarına ve bölgesel iş birliği çabalarına bağlıdır. Özellikle küresel ekonomik sistemde İslam ülkelerinin daha güçlü bir yer edinmesi için D-8'in daha aktif hale getirilmesi ve mevcut ticaret anlaşmalarının daha etkin bir şekilde uygulanması gerekmektedir. Ayrıca, örgütün

²⁰⁸ Recep Karabulut, “Günümüz Dünyasından D-8'e Yeniden Bir Bakış”, *Journal Of Turkish Studies*, 2017, 417-434, s.423-424.

²⁰⁹ T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve AB Genel Müdürlüğü, “Gelişen Sekiz Ülke (D-8) Bilgi Notu”, [02.03.2025]

bünyesinde yer alan ülkelerin sanayi, teknoloji ve inovasyon alanlarında ortak projeler geliştirmesi, D-8'in uluslararası alandaki etkisini artıracaktır.

Sonuç olarak, Gelişen Sekiz Ülke (D-8), İslam dünyasında ekonomik entegrasyonu güçlendirmeye yönelik önemli bir girişimdir. Kuruluşundan bu yana, üye ülkeler arasında ekonomik ve ticari bağları artırmayı hedefleyen D-8, küresel ekonomik sistem içinde bağımsız bir Müslüman ekonomi modeli oluşturmayı amaçlamaktadır. Kuruluşundan önce, 1997'de D-8 ülkeleri arasındaki ticaret hacmi yaklaşık 15 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Ancak 2023 itibarıyla bu rakam 130 milyar dolara yükselmiştir.²¹⁰ Bu artış, D-8'in ekonomik iş birliğinin güçlendiğini ve bölgesel ticaretin arttığını göstermektedir. Ancak, örgütün etkinliğinin artırılması ve ekonomik entegrasyonun derinleştirilmesi için üye ülkeler arasında daha güçlü bir siyasi ve ekonomik iş birliği mekanizmasının kurulması gerekmektedir.

5.6. İslam Askeri Koalisyonu (2015 - Günümüz)

İslam dünyasında ortak güvenlik politikaları oluşturma ve askeri iş birliği sağlama çabaları, tarih boyunca birçok girişimle gündeme gelmiştir. Ancak, İslam ülkeleri arasındaki siyasi ve stratejik farklılıklar nedeniyle bu girişimlerin çoğu ya sınırlı bir etkiye sahip olmuş ya da tamamen başarısızlığa uğramıştır. 21. yüzyılın başlarından itibaren küresel güvenlik dinamiklerinin değişmesi, özellikle radikal terör örgütlerinin faaliyetlerinin artması ve bölgesel çatışmaların yoğunlaşması, İslam ülkelerinin ortak bir güvenlik stratejisi geliştirme ihtiyacını doğurmuştur. Bu doğrultuda, 15 Aralık 2015 tarihinde Suudi Arabistan'ın öncülüğünde İslam Askeri Terörle Mücadele Koalisyonu (Islamic Military Counter Terrorism Coalition - IMCTC) kurulmuş ve İslam dünyasında kolektif güvenliği sağlamak adına önemli bir adım atılmıştır. Koalisyonun kuruluşu, özellikle DEAŞ, El-Kaide, Boko Haram ve diğer radikal grupların faaliyetlerine karşı İslam dünyasının ortak bir duruş sergilemesi gerektiği fikrinden doğmuştur. Terörle mücadele odaklı olarak şekillenen bu yapı, İslam İşbirliği Teşkilatı üyesi ülkelerin desteğiyle ilk aşamada 34 ülke tarafından kabul edilmiş ve zamanla 41 üyeye kadar

²¹⁰ Morteza Damanpak Jami, "The D-8 Organization for Economic Cooperation and the Creation of an Islamic Common Market", *Institute for Political and International Studies*, [02.03.2025]

genişlemiştir. Koalisyonun temel amacı, İslam dünyasında güvenlik iş birliğini teşvik etmek, istihbarat paylaşımını artırmak ve terör örgütlerinin finansal, ideolojik ve lojistik altyapılarını çökertmek olmuştur.²¹¹

Koalisyonun yönetim merkezi Riyad'da kurulmuş ve Suudi Arabistan liderliğinde faaliyet göstermeye başlamıştır. Ancak, bu yapının NATO benzeri bir askeri ittifak olma hedefi taşımadığı, daha çok koordinasyon ve stratejik iş birliği odaklı bir platform olduğu belirtilmiştir. İslam Askeri Koalisyonu'nun işleyişi dört ana bileşene dayandırılmıştır: askeri iş birliği, ideolojik mücadele, terörün finansmanı ile mücadele ve istihbarat paylaşımı. Suudi Arabistan başta olmak üzere bazı üye ülkeler, bu koalisyon çerçevesinde çeşitli askeri tatbikatlar düzenlemiş ve bölgesel güvenlik konularında iş birliği yapmıştır.²¹²

İdeolojik mücadele, terör örgütlerinin propagandalarına karşı medya, eğitim kurumları ve dini otoriteler aracılığıyla mücadele edilmesini içermektedir. Terörün yalnızca askeri yollarla değil, aynı zamanda ideolojik düzlemde de engellenmesi gerektiği düşüncesiyle, İslam dünyasındaki din adamları ve akademisyenler, radikal grupların yanlış dini yorumlarını çürütmeye yönelik çalışmalar yürütmüştür. Koalisyon, özellikle gençlerin radikal ideolojilerden uzak tutulması ve terör örgütlerinin propaganda araçlarının etkisiz hale getirilmesi için çeşitli projeler geliştirmiştir. Terörün finansmanı ile mücadele, koalisyonun en önemli stratejik hedeflerinden biridir. Terör örgütlerinin finansal kaynaklarının kesilmesi amacıyla üye ülkeler, bankacılık sistemlerinde denetimleri artırmış, kara para aklamayı önlemeye yönelik uluslararası iş birlikleri geliştirmiş ve radikal örgütlerin finansal destek sağlayabileceği sivil toplum kuruluşlarına yönelik düzenlemeler getirmiştir. Koalisyon kapsamında, finansal istihbarat paylaşımı mekanizmaları oluşturulmuş ve bu sayede terör finansmanının engellenmesine yönelik ortak adımlar atılmıştır.²¹³

²¹¹ Islamic Military Counter Terrorism Coalition, “Delegates Of 13 Member Countries Commence Operations İn Islamic Military Counter Terrorism Coalition”, [05.03.2025]

²¹² Oliver Miles, “Is Saudi Arabia’s Anti-Terrorist Alliance Real?”, [05.03.2025]

²¹³ “Islamic Military Counter Terrorism Coalition IMCTC”, *Strategic Vision*, [05.03.2025]

Koalisyonun etkinliği, İslam dünyasındaki siyasi dinamiklere bağlı olarak zaman zaman değişiklik göstermiştir. Özellikle, İran ve Suriye gibi ülkelerin bu girişimin dışında bırakılması, koalisyonun kapsayıcılığı konusunda eleştiriler getirilmesine neden olmuştur. Suudi Arabistan liderliğindeki bu yapının, bazı ülkeler tarafından bölgesel bir güç dengesi aracı olarak görüldüğü ve tamamen İslam dünyasının ortak çıkarlarını temsil etmediği iddia edilmiştir. Bu eleştiriler, koalisyonun tam anlamıyla etkin bir savunma ittifakı haline gelmesini zorlaştıran faktörlerden biri olmuştur.

Öte yandan, Türkiye, Pakistan ve Malezya gibi ülkeler, koalisyona destek vermekle birlikte, zaman zaman bu yapının bağımsız ve tarafsız bir güvenlik platformuna dönüşmesi gerektiğini vurgulamıştır. Koalisyonun askeri operasyonlardan çok danışma ve koordinasyon odaklı bir yapı olarak işlev görmesi,  ye ülkelerin farklı stratejik önceliklere sahip olması nedeniyle ortak askeri müdahalelerde bulunmasını sınırlamıştır. Koalisyonun geleceği, İslam  lkeleri arasındaki siyasi ilişkilerin nasıl şekilleneceğine bağlıdır. řu ana kadar terörle mücadele, istihbarat paylaşımı ve askeri koordinasyon konularında çeşitli ilerlemeler kaydedilmiş olsa da bu yapının uzun vadede daha kurumsal ve kapsayıcı bir güvenlik mekanizmasına dönüşüp d n şemeyeceği belirsizliğini korumaktadır. Eğer koalisyon, sadece Suudi Arabistan öncülüğünde bölgesel bir girişim olmaktan çıkıp tüm İslam dünyasını temsil eden bağımsız bir güvenlik platformu haline getirilebilirse, bu durum İslam  lkeleri arasındaki askeri ve siyasi entegrasyonun güçlenmesine önemli katkılar sağlayabilir.

Sonuç olarak, İslam Askeri Koalisyonu, İslam dünyasında güvenlik entegrasyonu çabalarının en önemli girişimlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Terörle mücadele konusunda belirli başarılar elde etmiş olmasına rağmen, bazı  ye ülkeler arasındaki siyasi çekişmeler ve bölgesel farklılıklar, bu yapının tam anlamıyla etkin bir askeri ittifak haline gelmesini zorlaştırmaktadır. Koalisyonun gelecekte daha güçlü bir güvenlik platformuna dönüşebilmesi için,  ye ülkeler arasında daha kapsamlı bir siyasi irade ve ortak güvenlik anlayışının geliştirilmesi gerekmektedir. Eğer bu sağlanabilirse, İslam dünyasında kolektif savunma anlayışının kurumsallaşması açısından önemli bir adım atılmış olacaktır.

6. BÖLÜM: SONUÇ

İslam ülkeleri arasındaki entegrasyon çabaları tarih boyunca birçok farklı dinamik doğrultusunda şekillenmiş, ancak günümüzde halen istenilen düzeyde bir bütünleşme sağlanamamıştır. İslam dünyası, Hz. Muhammed döneminden itibaren siyasi ve dini birliği temel alan bir yapı kurma arayışında olmuş, ancak tarihsel süreç içerisinde yaşanan mezhepsel bölünmeler, siyasi çekişmeler, ekonomik dengesizlikler ve dış müdahaleler bu sürecin kesintiye uğramasına neden olmuştur. Avrupa Birliği örneğinden yola çıkarak değerlendirildiğinde, İslam ülkeleri arasındaki entegrasyon sürecinin derinleşmesinin önünde çok boyutlu engellerin olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, İslam dünyasındaki bütünleşme hareketleri gerek tarihi gerekse çağdaş dönemde Avrupa Birliği ile kıyaslandığında kurumsal ve yapısal açıdan büyük eksiklikler barındırmaktadır. Tarihsel süreçte, İslam dünyasında entegrasyon çabaları farklı dönemlerde şekillenmiştir. Dört Halife Dönemi, merkezi bir otoritenin sağlanması açısından başarılı bir örnek sunarken, Emevîler ve Abbasîler döneminde siyasi birlik büyük ölçüde korunmuş, ancak mezhepsel ve etnik ayrışmalar zamanla İslam toplumlarını birbirinden uzaklaştırmıştır. Osmanlı Devleti, hilafet kurumu aracılığıyla İslam dünyasında dini ve siyasi otoriteyi sağlamaya çalışmış, ancak 19. ve 20. yüzyılda Osmanlı'nın zayıflamasıyla birlikte bu entegrasyon süreci büyük ölçüde sona ermiştir. 20. yüzyılın ortalarından itibaren Arap Birliği, İslam İşbirliği Teşkilatı, D-8, Körfez İşbirliği Konseyi ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı gibi organizasyonlar kurulmuş olsa da, bu yapılar Avrupa Birliği benzeri derinlemesine bir entegrasyon sağlayamamıştır. Bu noktada, İslam ülkeleri arasındaki entegrasyon sürecinin önündeki temel engellerden biri siyasi farklılıklardır. Her ne kadar İslam dünyasının büyük bir kısmı benzer dini ve kültürel değerlere sahip olsa da ülkeler arasında siyasi çıkar çatışmaları ve yönetim biçimlerindeki farklılıklar ortak politikalar geliştirilmesini zorlaştırmaktadır. Avrupa Birliği, ortak hukuki ve siyasi bir çerçeve oluşturarak üye devletler arasında güven inşa etmiş, ancak İslam ülkelerinde bu türden bir ortak mekanizma geliştirilememiştir. İslam İşbirliği Teşkilatı ve Arap Birliği gibi örgütler, siyasi ve hukuki bağlayıcılığı olan kararlar almakta zorlanmakta ve üye ülkeler arasındaki bölgesel rekabetler, iş birliği süreçlerini sekteye uğratmaktadır.

Ekonomik faktörler de entegrasyon sürecinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Avrupa Birliği'nin başarısının temel unsurlarından biri ortak ekonomik politikalar geliştirmesi ve üye ülkeler arasında ekonomik bağları güçlendirmesidir. Oysa İslam

dünyasında ekonomik entegrasyon, genellikle bölgesel düzeyde sınırlı kalmıştır. D-8 gibi girişimler ekonomik iş birliğini artırmayı amaçlasa da üye ülkeler arasında güçlü bir ortak pazar veya gümrük birliği oluşturulamamıştır. İslam ülkeleri arasındaki ticaret hacmi düşük seviyelerde kalmakta, finansal sistemlerde büyük farklılıklar bulunmakta ve ülkeler genellikle Batılı ekonomik sistemlere bağımlı kalmaktadır. Ortak bir İslam ekonomik alanı oluşturulması, ekonomik entegrasyonun derinleşmesi açısından kritik bir adım olacaktır.

Bununla birlikte, mezhepsel ve etnik ayrışmalar da entegrasyonun önündeki en büyük engellerden biri olarak öne çıkmaktadır. İslam dünyasında Sünni-Şii ayrımı başta olmak üzere, farklı mezhepler arasındaki gerilimler siyasi ve askeri çatışmalara yol açmakta, bu da ülkeler arasındaki güven ortamını zedelemektedir. Avrupa Birliği'nde geçmişte yaşanan Katolik-Protestan ayrışmalarına rağmen bir uzlaşma sağlanabilmiş ve dini farklılıklar ortak bir siyasi ve ekonomik çatı altında eritilebilmiştir. Ancak İslam dünyasında mezhepsel rekabet, devletlerarası ilişkilerde belirleyici bir faktör olmaya devam etmekte ve entegrasyon süreçlerini baltalamaktadır.

Dış müdahaleler ve küresel politikalar da İslam dünyasının birleşmesini zorlaştıran bir diğer faktördür. Batılı güçlerin, özellikle Orta Doğu'da yürüttüğü bölgesel politikalar, İslam ülkeleri arasındaki ayrışmaları daha da derinleştirmiştir. Avrupa Birliği, büyük ölçüde kendi iç dinamikleriyle bütünleşme sürecini yürütmüşken, İslam dünyasında dış güçlerin etkisi büyük olmuştur. Bölgesel güç dengeleri, emperyal geçmiş ve modern jeopolitik çıkarlar, İslam ülkelerinin ortak bir platformda birleşmesini engelleyen unsurlar arasında yer almaktadır. Bu noktada, İslam dünyasında entegrasyonun sağlanabilmesi için bazı somut adımlar atılması gerekmektedir. İlk olarak, siyasi alanda ortak bir karar alma mekanizmasının geliştirilmesi ve mevcut örgütlerin daha etkin hale getirilmesi gereklidir. İslam İşbirliği Teşkilatı, bağlayıcı nitelikte kararlar alabilecek şekilde reforme edilmeli ve üye ülkeler arasında siyasi diyalog mekanizmaları artırılmalıdır. Ekonomik entegrasyonun sağlanması adına, İslam ülkeleri arasında serbest ticaret bölgeleri oluşturulmalı, D-8 gibi yapılar daha işlevsel hale getirilmelidir. Ortak bir İslam para birimi ve İslam Kalkınma Bankası gibi finansal kurumların daha etkin çalışması sağlanarak, üye ülkeler arasındaki ekonomik bağlar güçlendirilmelidir. Mezhepsel ve etnik ayrışmaların aşılabilmesi için eğitim ve kültürel iş birliği projeleri hayata geçirilmelidir. İslam dünyasında ortak akademik araştırma merkezleri kurulmalı,

farklı mezheplerden gelen akademisyenler ve din adamları arasında diyalog teşvik edilmelidir. İslam dininin salikleri arasında tevhid sağlanmalı en azından bazı farklılıklar hoş görülmelidir. Güvenlik alanında, İslam Askeri Koalisyonu gibi yapılar NATO benzeri bir kolektif savunma mekanizmasına dönüştürülmeli ve üye ülkeler arasında istihbarat paylaşımı artırılmalıdır. Bölgesel güvenlik stratejilerinin oluşturulması, dış müdahalelere karşı ortak bir savunma mekanizması geliştirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Sonuç olarak, İslam dünyasında entegrasyonu sağlamak için kapsamlı ve çok boyutlu reformlara ihtiyaç duyulmaktadır. Avrupa Birliği, derin entegrasyon modeliyle üye ülkeler arasında siyasi ve ekonomik bağları güçlendirmiş, ortak bir pazar ve hukuk sistemi geliştirmiştir. İslam ülkeleri de benzer bir modeli benimseyerek, mevcut örgütleri daha etkin hale getirmeli, ortak bir ekonomi ve güvenlik politikası geliştirmeli ve mezhepsel ayrışmaları aşacak sosyal ve kültürel projeler üretmelidir. Ancak bu sürecin başarılı olabilmesi için, İslam ülkelerinin ulusal çıkarları aşarak kolektif hareket etme iradesini ortaya koymaları ve bölgesel krizleri yönetme kapasitesini artırmaları gerekmektedir. Bu hedeflerin gerçekleştirilmesi, İslam dünyasında sürdürülebilir bir entegrasyon modelinin inşa edilmesine ve küresel düzeyde daha güçlü bir Müslüman birliğinin ortaya çıkmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- ACAR, C. (2017). Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planına Dair Bazı Mülahazalar. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, s. 2038-2057.
- ACAR, M. (2018). Devrim Sonrası İran Dış Politikasının Bölgesel Güvenliğe Yansıması. *Yüksek Lisans Tezi*, s. 1-136.
- ACAR, M. (2019). Uluslararası Bir Aktör Olarak İslam İşbirliği Teşkilatı. *Barış Araştırmaları Ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, s. 51-68.
- ADAKLI, I. (2013). Osmanlı'da Kültürel Çoğulculuk ve Millet Sistemi. s. 1-17.
- AHMETOĞLU, G. Y., & BAĞLIOĞLU, A. (2018). Cemâat-İ İslâmî'de Siyaset Üzerine Yapılan Mülahazaların Mevdûdî Perspektifinden İncelenmesi*. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 1-17.
- AHSAN, M. M. (tarih yok). *Cemâat-İ İslâmî*. Tdv İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/cemaat-i-islami> adresinden alındı
- AJANSI, A. (tarih yok). Körfez'deki Katar'a Yönelik Abluka 3,5 Yıl Sonra Bitiyor. 02 15, 2025 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/korfezdeki-katara-yonelik-abluka-3-5-yil-sonra-bitiyor/2098597#> adresinden alındı
- AJANSI, M. H. (2009). 4 Körfez Ülkesi, Ortak Para Birimi Anlaşması İmzaladı. <https://tr.mehrnews.com/news/892673/4-k%C3%B6rfez-%C3%BClkesi-ortak-para-birimi-anla%C5%9Fmas%C4%B1-imzalad%C4%B1> adresinden alındı
- AKIN, F. (2017). Türkiye Ve Seçilmiş İslam Ülkelerinin Makroekonomik Göstergelerinin Karşılaştırılması. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, s. 60-73.
- Akkaya, A. (2019). Roma İmparatorluğu'nun Yıkılışının Ardından Batı Avrupa'da feodalitenin Kuruluşu Ve Feodal Yönetimden Mutlak Monarşiyeye

Geçişin Fikri Ve Ekonomik Temelleri. *Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, s. 108-129.

Akpınar, Ö. F. (2020). Yüksel Kanar, Abbasî Devrimi, Bağdat Ve Beytü'l-Hikme. *Tevilat*, 1(1), s. 209-216.

Aktuğ, Y. D., & Çelik, U. (2013). Avrupa Birliği Hukuku Ve Avrupa Birliği İş Hukukunun Kaynakları Ve Temel Özellikleri. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, s. 155-182.

ALP, B. (2015). II. Abdülhamid'in Panislâmist Politikası. *Genç Kalemler Dergisi*, 54-58.

ALTAN, E. (2020). Haçlı Seferleri ve Anadolu (1097-1190): Türkiye Selçukluları Tarihinde Haçlı Seferlerinin Yeri ve Önemi. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi [Prof. Dr. Ramazan Şeşen Özel Sayısı]*, s. 35-50.

Amidon, R. B., & Norhaizah, A. (2017). The Challenges of Muslim Countries in Business World . *FALAH Jurnal Ekonomi Syariah*, s. 189-195.

Aral, B. (2005). An Inquiry Into The D-8 Experiment: An Incipient Model Of An Islamic Common Market? *Alternatives Turkish Journal Of International Relations*, 4(1&2), s. 89-107.

ARI, T., & KOÇ, E. (2014). Müslüman Kardeşler Hareketinin Mısır Hükümeti İle Paradoksal İlişkilerinin Analizi: 1931-1970. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(42), s. 225-232.

ARSLAN, K. (2014). İslam Ülkeleri Arasında İşbirliğine Giden Yolda Yeni Arayışlar. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 10(21), s. 179-198.

ASL, S. S., & KARAOĞLU, O. (2023). Jeopolitik Açıdan Suudi Arabistan-Yemen Sınır Anlaşmazlığı ve Husiler Meselesi . *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 19(45), s. 363-392.

- Assens, C., & Accard, P. (2007). La construction d'un réseau : l'Union Européenne. *Gestion et Management Publics*, s. 1-10.
- AY, H. U. (2018). Arap Birliğini Doğuran Temel İdeoloji Üzerine Bir Değerlendirme: Arap Milliyetçiliği. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, s. 32-49.
- AYDIN, Y. D. (2015). Küresel Mücadele Politikaları: Orta Asya'da Rusya, Abd Ve Çin. *Süleyman Demirel Vizyoner Dergisi*, 1-11.
- Aytekin, D. D. (tarih yok). Diller İçin Avrupa Ortak Başvuru Metni Ve Bu Bağlamda Çok Dillilik. *Siyaset Ve Kültür Dergisi*, s. 23-30.
- Bakanlığı, T. D. (tarih yok). Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT). 02 15, 2025 tarihinde https://www.mfa.gov.tr/ekonomik-isbirligi-teskilati-_eit_.tr.mfa adresinden alındı
- Bakanlığı, T. D. (tarih yok). Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi (KİK). 01 08, 2025 tarihinde <https://www.mfa.gov.tr/korfez-arap-ulkeleri-isbirligi-konseyi.tr.mfa> adresinden alındı
- Bank, I. D. (2025). Reverse Linkage. <https://www.isdb.org/reverse-linkage> adresinden alındı
- Başkanlığı, T. D. (2022). *Avrupa Birliği'nin Tarihçesi*. 2022 tarihinde https://www.ab.gov.tr/avrupa-birliginin-tarihcesi_105.html adresinden alındı
- Başkanlığı, T. D. (2022). *Avrupa Birliği'nin Tarihçesi*. https://www.ab.gov.tr/avrupa-birliginin-tarihcesi_105.html adresinden alındı
- Başkanlığı, T. D. (2025). *Avrupa Birliği Adalet Divanı*. https://www.ab.gov.tr/avrupa-birligi-adalet-divani_45632.html adresinden alındı
- Başkanlığı, T. D. (2025). *Avrupa Birliği Konseyi*. http://ab.gov.tr/avrupa-birligi-konseyi_45630.html adresinden alındı

- Başkanlığı, T. D. (2025). Avrupa Birliğinde Yasama ve Karar Alma Süreçleri.
- Başkanlığı, T. D. (2025). Avrupa Merkez Bankası. https://www.ab.gov.tr/avrupa-merkez-bankasi_45634.html adresinden alındı
- Başkanlığı, T. D. (2025). Avrupa Yatırım Bankası. https://www.ab.gov.tr/avrupa-yatirim-bankasi_45638.html adresinden alındı
- BEYOĞLU, C. Ü. (2023). Anayasalcılık Düşüncesi Bağlamında Medine Vesikası. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 60(1), s. 121-133.
- Bilici, N. (2006). Ab'de Ekonomik Bütünleşme Ve Türkiye'nin Entegrasyonu. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 5(2), s. 39-45.
- BOZAN, F. (2016). Radikal Örgütlerin Ortaya Çıkmasında Batı Politikalarının Etkisi. *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)*, s. 1-17.
- BÖLÜKBAŞI, D. D. (2024). Endülüs Emevî Devletinde Bilimsel Faaliyetler. *Asya Studies Akademik Sosyal Araştırmalar*, 8(29), s. 117-124.
- COALITION, I. M. (tarih yok). Delegates of 13 Member Countries Commence Operations in Islamic Military Counter Terrorism Coalition. 02 17, 2025 tarihinde <https://www.imctc.org/en/MediaCenter/PressFile/Pages/PressFile2404219.aspx> adresinden alındı
- ÇALIŞKAN, N. (2022). Necmettin Erbakan'ın İslam Birliği Anlayışı ve Suriye Politikası. *Esam Ekonomik Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(1), s. 169-189.
- Çaylı, M. (2019). Orta Çağ'da Doğu Ve Batı'daki Din Ve Devlet İlişkilerinin Karşılaştırılmasına Bir Örnek: Charlemagne Ve Sultan Tuğrul Dönemleri. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 14(1), s. 51-63.
- ÇETİNOĞLU, A. N. (2009). 11 Eylül 2001 Sonrası Türkiye-Körfez İşbirliği Konseyi (Kik) İlişkileri. *Akademik ORTA DOĞU Dergisi*, s. 143-171.

- Çetinsaya, G. (2016). II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 353-409.
- ÇINAR, D. B. (2020). İslam Geleneğinde Mezhepleşme Algısı ve Mezhep Olgusu. *Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 43-70.
- ÇINKARA, D. G. (2024). Filistin'de İslami Hareketin Siyasallaşması: Hamas (1946-2024). *Ombudsman Akademik*, s. 163-194.
- Danacı, S. (2020). Kur'ân-I Kerim'in Metinleşme Süreci Ve Sûrelerin Tertibine Dair Görüşlerin Değerlendirilmesi. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1), s. 138-166.
- DAVUTOĞLU, A. (2002). İslam Dünyasının Siyasî Dönüşümü: Dönemlendirme ve Projeksiyon. *Divan*, s. 1-50.
- Demirci, A. (2012). Medine Vesikası: Oluşum Süreci Ve Zimmet Antlaşmalarına Etkisi. *İstem*, 10(19), s. 253-271.
- Demirel, D. (2014). Avrupa Parlamentosu: Yapısal Bir Analiz. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16(26), s. 143-148.
- DOĞAN, B. (2021). Arap Birliğinin Üye Ülkeleri Arası Çatışmaları Çözme Kapasitesi. *Ortadoğu Etütleri Dergisi*, s. 313-336.
- DÖNMEZ, D. G. (2015). Arap Birliği: Siyasi Ve Hukukî Niteliği. *D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, s. 171-208.
- DURDU, M. B. (2024). Sahraaltı Afrika'da Demokratik Gerileme: Vaka İncelemesi Olarak Burkina Faso. *Bölge Çalışmaları Dergisi*, s. 185-224.
- DURSUN, D. (tarih yok). Körfez İşbirliği Konseyi. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Cilt 26, s. 267-268). içinde TDV.

- Efe, H. (2008). Avrupa Birliği'nin Ortak Dış ve Güvenlik Politikası. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 66-78.
- El-BENNA, H. (2014). *Hatıralarım*. Beka Yayınları.
- ERASLAN, C. (1992). II. Abdulhamid Ve İslam Birliği. Ötüken.
- ERBAKAN, P. D. (2014). *Davam*. MG V Yayınları.
- ERBAKAN, P. D. (2016). *Milli Görüş İktidarı Niçin Ve Nasıl*. MG V Yayınları.
- ERBAKAN, P. D. (2017). *İslam Birliği*. Mgv Yayınları.
- ERBAKAN, P. D. (2018). *Adil Ekonomik Düzen Faizsiz Bir Dünya*. MG V Yayınları.
- ERBAKAN, P. D. (2019). *Yeni Bir Dünya Ve Adil Düzen (5 B.)*. Mgv Yayınları.
- Erbakan, P. D. (2020). *İSLAM VE İLİM (4 B.)*. MG V Yayınları.
- ERTÜRK, E. (1994). Ekonomik İşbirliği Teşkilâtı. *Tdv İslam Ansiklopedisi* (Cilt 10, s. 549-550). içinde
- ESEN, B. (2020). Güç Asimetrisi Çerçevesinde Filistin'deki Bölünmüşlüğün İsrail ile Çözumsuzlüğe Etkisi. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, s. 783-819.
- euronews. (2019). *Suudi Arabistan'da Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili müfredat değişti. Ortaokul tarih kitaplarında Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili değişiklikler neler*. 2019 tarihinde <https://tr.euronews.com/2019/08/27/suudi-arabistanin-osmanli-imparatorlugu-ile-ilgili-ders-mufredatinda-yaptigi-degisiklikler> adresinden alındı
- Fayda, M. (tarih yok). *Hulefâ-Yi Râşidîn*. TDV İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hulefa-yi-rasidin> adresinden alındı
- FIRAT, D. N. (2023). Hz. Osman'ın Hilafeti ve Yönetim Anlayışına Getirilen Eleştiriler. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(54), s. 345-366.

- GÂNİM, İ. e.-B. (tarih yok). *Hasan El-Bennâ*. TDV İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hasan-el-benna> adresinden alındı
- GÂNİM, İ. e.-B., & GÖRGÜN, H. (tarih yok). *İhvân-I Müslimîn*. TDV İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihvan-i-muslimin> adresinden alındı
- GARTHWAITE, G. R. (2018). *İran Tarihi*. İnkılap Yayınevi.
- Gazete, M. (2017). Hata değil, ‘Margaret Planı’nın bir parçası!
- Gençalp, E. (2004). Avrupa Güvenlik Ve Savunma Politikası’nın (Agsp) Avrupa Güvenliğindeki Rolü Ve Nato İle İlişkileri. *Journal of Social Sciences*, 1(1), s. 44-54.
- GÖKÇE, Ö. T. (2019). Arap Milliyetçiliğinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönemleri. *Yeni Fikir Dergisi*, s. 55-71.
- GÖL, Y. S., & YILMAZ, A. (2024, Mart). Hâricî/İbâdîlerin Hilâfet Ve Hakem Söylemleriyle İmtihanı Ve Hâricî Paradigmanın İflası. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 24(1), s. 279-304.
- GÜLSOY, U., & OCHSENWALD, W. (tarih yok). *Hicaz Demiryolu*. TDV İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hicaz-demiryolu> adresinden alındı
- GÜNAY, D. (2019). Avrupalılık Kimliği Ve Barış Projesi Miti. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 18(2), s. 469-492.
- IMCTC, I. M. (tarih yok). Strategic Vision. 02 17, 2025 tarihinde <https://www.imctc.org/en/AboutUs/Vison/Pages/default.aspx> adresinden alındı
- İNCE, F. (2019). Selahaddin Eyyubî'nin İslam Birliğini Kurma Çabaları. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, s. 455-466.

- Islamique, L. d. (2025). Histoire. https://www.oic-oci.org/page/?p_id=116&p_ref=26&lan=fr adresinden alındı
- İşyar, Ö. G., & Kaderli, D. T. (2021). Ortadoğu Politikaları Bağlamında Devrim Sonrası İran Dış Politikasının Temel Bileşenleri ve Dinamikleri. *Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, s. 37-53.
- İZZETBEGOVİC, A. (2007). *İslam Deklarasyonu*. Fide Yayınları.
- Jami, M. D. (2025, 05 01). *The D-8 Organization for Economic Cooperation and the Creation of an Islamic Common Market*. Institue for Political and International Studies: <https://www.ipis.ir/en/subjectview/760735/the-d-8-organization-for-economic-cooperation-and-the-creation-of-an-islamic-common-market> adresinden alındı
- Karabulut, B. (2014). Birinci Dünya Savaşı ve Uluslararası İlişkilerde İdealizmin Yükselişi. *Akademik Bakış Dergisi*, s. 57-72.
- Karabulut, R. (2017). Günümüz Dünyasından D-8'e Yeniden Bir Bakış. *Journal of Turkish Studies*, s. 417-434.
- KARAOĞLU, O. (2022). Orta Asya'da Abd-Çin-Rusya Rekabeti Ve Türk Dünyasına Yansımaları. *Usad*, s. 135-158.
- KAYA, Y. E. (tarih yok). Sultan İkinci Abdülhamid Han ve Pan-İslamizm Politikası'nın Devlet Politikası Haline Gelmesi . 1-6.
- KAYMAZ, Ş. (2021). Hz. Ebû Bekir'in Ridde Olaylarıyla Mücadelesinin İslamiyet'in Yayılmasına Etkisi. *Yüksek Lisans Tezi*, 1-137.
- KAYNAK, A. (2012). Emperyal Modernlik ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Reformları. *Yüksek Lisans Tezi*, 1-188.
- KAZAN, Ş. (2017). *Yoldaki İzler*. MG V Yayınları.

- KELPETİN, M. (2022). *ÜMMET*. Tübitak Toplum Ve Bilim Başkanlığı Popüler Bilim Yayınları: <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/ummet> adresinden alındı
- KİREN, A. (2017). II. Abdülhamid Dönemi Pan-İslâmist Uygulamaları Ekseninde Osmanlı-İran İlişkileri. *Doktora Tezi*, 1-296.
- KIZILTAN, A., & SANDALCILAR, A. R. (2011). Türkiye'nin Dış Ticaretinde Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın (ECO) Yeri ve Önemi. *Avrasya Etüdleri Dergisi*, s. 99-122.
- KODAL, T. (2023). Almanya'nın Ortadoğu'ya Yönelik Nüfuz ve Kültür Politikaları: 1934-45 Dönemine İlişkin Bir Değerlendirme. *Ortadoğu Etütleri Dergisi*, s. 117-145.
- KURTARAN, U. (2011). Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 57-71.
- KÜÇÜKGÜNAY, D. S. (2020). *İnancımızın Temel Esasları*. MG V Yayınları.
- MEVDUDİ. (1989). *İslam Dünyası Batı Uygarlığı*. Adım Yayıncılık.
- Miles, O. (2025, 02 17). Is Saudi Arabia's anti-terrorist alliance real? <https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/dec/15/saudi-arabia-anti-terrorist-alliance-terrorism-muslim> adresinden alındı
- Moshtaghi, R. (2009). The Relation between International Law, Islamic Law and Constitutional Law of the Islamic Republic of Iran. *Max Planck Yearbook of United Nations Law*, s. 375-420.
- Müdürlüğü, T. T. (2022). Gelişen Sekiz Ülke (D-8) Bilgi Notu. 1-6.
- NEWS, B. (2016, 05). *Bangladeş: Cemaat-i İslami lideri idam edildi*. 2016 tarihinde BBC NEWS Türkçe:

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/05/160510_banglades_idam
adresinden alındı

Nicoleta, S., & Laura, C. (2008). Decisions Et Competitivite Sur Le Marche Unique Europeen . *University of Oradea, Faculty of Economics*, s. 437-441.

Okumuş, M. Y. (2015). XIX. Yüzyıl Oryantalizmi Ve Panislamizm. *Yüksek Lisans Tezi*, s. 1-146.

Öz, D. D. (2019). Kur'an'da İslam Ümmeti. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(11), 545-564.

ÖZ, H. K. (2021). Hz. Ali'nin Vali Atamalarında İzlediği Kabileler Arası Denge Politikası Üzerine Bazı Değerlendirmeler. *İlsam Akademi Dergisi*, 1(2), s. 201-227.

ÖZAL, A. K. (2001). İslâm Kalkınma Bankası. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 23). içinde

ÖZALP, A. (2023, Mart). Bir Devlet Adamı Olarak Nizâmülmülk ve Onun Siyasetnamesi. *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, 6(1), s. 95-108.

ÖZARSLAN, B. B. (2005). Avrupa Birliği Komisyonu. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* , s. 229-246.

ÖZAYDIN, A. (tarih yok). *Nizâmiye Medresesi*. TDV İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/nizamiye-medresesi> adresinden alındı

ÖZCAN, M. S., & ÖTEN, C. (2021). Enerji Kriz Girdabı Kavramsallaştırması Bağlamında Ortadoğu'da Petrol Krizleri. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, s. 174-208.

ÖZDEMİR, M. N. (1998). Abbasi Halifeleri İle Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 315-367.

- ÖZDEMİR, M. N. (2019). Abbâsîlerin İlk Yüzyılında “Mevâlî”. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(2), s. 281-306.
- ÖZDEMİR, M. N. (2020). Emevîler Döneminde ‘Mevâlî’. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(1), s. 189-210.
- ÖZDEMİR, S., & ECEOĞLU, K. (2023). İslam Devleti’nin Kurumsallaşmasında Halife Ömer’in Kamu Yönetimi Alanında Gerçekleştirdiği Yenilikler. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(36), s. 214-242.
- ÖZTÜRK, S. (2022). II. Abdülhamid Döneminde Halifeliğin Siyasi Mânada Kullanılması. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(8), s. 727-738.
- PEACOCK, A. (2010). *Selçuklu Devletinin Kuruluşu* (3 B.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Qolbi, Y., Ashari, M. I., & Sidqi, I. (2024). Geopolitics and Muslim Countries: Navigating Challenges and Opportunities in Contemporary International Political Dynamics. *Metro Islamic Law Review*, s. 217-235.
- RASULİ, A. F. (2011). 2011 Sonrası Dönemde İslam İş Birliği Teşkilatı’nın Yoksulluk Politikalarının Analizi. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, s. 57-80.
- Ritleng, D. (2019). L’Union européenne : un système démocratique, un vide politique. 1-10.
- Sambur, P. D. (2014). Medine Vesikasının Özgürlük ve Çoğulculuk Açısından Tahlili. *Liberal Düşünce*, 19(76), s. 179-186.
- SANDALCILAR, A. R. (2010). Ekonomik İşbirliği Teşkilatı’nın Ticari Analizi. *Doktora Tezi*, 1-327. Atarürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı.
- SANDER, O. (1993). *Ankanın Yükselişi ve Düşüşü*. İmge Kitabevi.

- SANDER, O. (2017). *SİYASİ TARİH 1918-1994* (27 b.). İmge Kitabevi.
- Saylık, M. (2021, Aralık). Iv. / X. Yüzyıl İslâm Dünyasında Tek Halifelikten Üç Ayrı Halifeliğe Bölünme Süreci. *Şarkiyat İlmi Araştırmalara Dergisi*, 13(3), s. 1012-1033.
- Schmitter, P. C., & Brouwer, I. (1999). Conceptualizing, Researching and Evaluating. *EUI Working Paper SPS*, s. 1-45.
- SECURITY, G. (tarih yok). Gulf Cooperation Council [GCC]. 02 10, 2025 tarihinde <https://www.globalsecurity.org/military/world/gulf/gcc.htm> adresinden alındı
- SEMİN, A. (2017). Yemen Krizinde Suudi Arabistan ve İran'ın Bölgesel Güç Mücadelesi. *Bilge Strateji Dergisi*, s. 85-104.
- SEY, N. (2020). İslam İşbirliği Teşkilatı Üzerine Bir Değerlendirme: Ekonomik Sorunlar Ve Fırsatlar. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, s. 55-74.
- SIRMA, İ. S. (tarih yok). *İslami Tebliğin Medine Dönemi Ve Cihad* (52 B.). Beyan.
- ŞAHİNOĞLU, M. C., & ATEŞ, A. (2017). Orta Doğu'da Darbelerin Arka Planı: Mısır Örneği. *Tesam Akademi Dergisi*, s. 97-131.
- Tekin, F. (2012, Eylül). Sınırlar, Bölgesel Kimlikler ve Ümmet Tasavvuru . *Milel ve Nihal inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi*, 9(3), s. 157-175.
- Telci, İ. N., & Rakipoğlu, M. (2018). Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler Politikası: 1932- 2016. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 13(1), s. 137-168.
- TUĞRUL, T. (2019). *Milli Görüş Hareketinin Temel Karakterleri*. MGV Yayınları.
- Tuna, F. (2020). Bölgeselleşme Kapsamında Türk Dış Politikasının Etkinliği ve İslam İşbirliği Teşkilatı Örneği. *Gaziantep University Journal Of Social Sciences*, 19(4), s. 1580-1595.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Adalet_ve_Kalk%C4%B1nma_Partisi#cite_note-55
adresinden alındı

ULAŞ, İ. H. (2010). Selâhaddin-İ Eyyûbi Ve İslam Birliği Politikası . *Yüksek Lisans Tezi* , s. 1-126.

ULUS, S. (2024). Müslüman Kardeşler Hareketinin Siyasal İslam’a Dönüşümü ve Arap Baharındaki Rolü. *Ases International Malatya Scientific Research Conference* , s. 35-45.

Union, C. o. (2025, 04 18). Voting system. *How does the Council vote?*
<https://www.consilium.europa.eu/en/council-eu/voting-system/> adresinden alındı

Union, E. (2025, 03 08). *Languages*. An official website of the European Union:
https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/languages_en
adresinden alındı

USLU, N. (2018). İslam İşbirliği Teşkilatı ve Çatışmaların Çözümü. *IV. Uluslararası Orta Doğu Sempozyumu: Orta Doğu’da Barışı Tesis Etmek*, (s. 1-28).

Warloutzet, L. (2014). Dépasser la crise de l'histoire de l'intégration européenne. *Politique Européenne*, s. 98-122.

YAŞAROĞLU, H. (2014). Sıffın Savaşı Ve Tarihin Gizlediği Bir Gerçek; Ali Muâviye Mütarekesi. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9(1), s. 623-635.

YAZICI, E. M. (2021). Camp Davıd Antlaşmaları Çerçevesinde Mısır – İsrail İlişkileri Ve Günümüze Yansımaları. *Uluslararası İlişkiler ve Politika Dergisi*, s. 1-19.

YAZICIOĞLU, M. S., & ASAL, U. Y. (2021). Türk Dış Politikası Ve İslam Dünyası İlişkilerinin Seçilmiş Ülkeler Üzerinden Analizi: Mısır, İran, Suudi Arabistan Ve Birleşik Arap Emirlikleri Örneği. *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 212-255.

- Yeşilyurt, Y. (2018). Orta Doğu'da Ulus Devlet Formasyonun Ortaya Çıkardığı Sorunlar ve Türkiye. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, s. 497-536.
- YİĞİT, İ., & BEKSAÇ, E. (tarih yok). *TDV İslam Ansiklopedisi*.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/emeviler> adresinden alındı
- Yıldırım, Y. (2021). İsrail-Filistin Sorununda İki Devletli Çözüm Arayışları. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, s. 3840-3884.
- YILDIRM, M. E. (2020). *SİYER-İ NEBİ*. <https://siyerinebi.com/tr/muhammed-emin-yildirim/medine-islam-toplumunun-tesisi> adresinden alındı
- YILDIZ, H. D., & YETKİN, Ş. (tarih yok). *ABBÂSÎLER*. TDV İslam Ansiklopedisi:
<https://islamansiklopedisi.org.tr/abbasiler> adresinden alındı
- Yılmaz, F. (2020). Yavuz Sultan Selim Dönemi Hilafet Telakkisi. *Journal of Analytic Divinity*, 4(2), s. 54-70.
- Yılmaz, H. (2021, Haziran). Medine Sözleşmesi Bağlamında Birlikte Yaşama Kültürü. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21(1), s. 239-258.
- YILMAZ, S. (2016). Milli Görüş Hareketi: Toplumsal Hareketlerde Çerçeve Değişimi Etkisi. 5(4), s. 1164-1185.
- YURTALAN, B. (2022). Laurence Louër, Sünniler ve Şiiler: Bir İhtilafın Siyasi Tarihi. *İletişim Yayınları*, s. 159-164.
- YURTSEVEN, D. D. (2024). Abbâsî Dönemi İktisat Coğrafyası ve İslam İktisat Düşüncesine Mekânsal Bir Yaklaşım: Câhiz'in al-Tabassur bi't-Ticâra İsimli Eseri Üzerine Bir İnceleme. *Hitit İlahiyat Dergisi*, s. 264-290.
- Zaim, S. (2010). İslam Kalkınma Bankası'nın Dünü, Bugünü ve Geleceği. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, s. 1021-1033.